

İslam ve Osmanlı Dönemi Bilim Tarihi Yazımı için İhtarlar: Ahmed Midhat Efendi'nin *Tarih-i Ulûm*'una Cevdet Paşa'nın Tenkitleri

Admonitions for Writing History of Science in the Islamic and Ottoman Period: Cevdet Pasha's Critique of Ahmed Midhat's *Tarih-i Ulûm*

Kenan Tekin¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Yalova, Türkiye

ORCID: K.T. 0000-0002-0823-0658

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Kenan Tekin,

Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Yalova, Türkiye

E-posta/E-mail: kenan.tekin@yalova.edu.tr

Başvuru/Submitted: 27.02.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
01.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
16.04.2023

Kabul/Accepted: 18.04.2023

Atıf/Citation: Tekin, Kenan. "İslam ve Osmanlı Dönemi Bilim Tarihi Yazımı için İhtarlar: Ahmed Midhat Efendi'nin *Tarih-i Ulûm*'una Cevdet Paşa'nın Tenkitleri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023): 801-840.
<https://doi.org/10.26650/oba.1256863>

ÖZ

Son dönem Osmanlı'da bilim tarihiyle ilgili yazılan birçok eser alandaki ilk eser olarak değerlendirilmiştir. Kanaatimizce son dönem Osmanlı bilim tarihinin ilkleri arasında zikredilmeye değer iki yazar ve eserleri göz ardı edilmiştir. Bunlar İbn Haldun'un (ö. 1406) *Mukaddime*'sinin bilimlerin tanıtımı ve tarihiyle ilgili altıncı bölümünü özgün katkılarıyla tercüme eden Ahmed Cevdet Paşa (ö.1895) ile John Draper'ın (ö. 1882) din ve bilim arasındaki ilişkilere bilim tarihi merkezli yaklaşımını kendi katkılarıyla *Nizâ-ı İlm u Din* adıyla tercüme eden Ahmed Midhat Efendi'dir (ö.1912). Bu makalede, her iki düşünürümüzün bilim tarihiyle ilgili katkılarını buluşturan Ahmed Midhat Efendi'nin *Tarih-i Ulûm* adlı eserine Cevdet Paşa'nın T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde müsvedde halinde bulunan değerlendirmelerini incelemekteyiz. Cevdet Paşa'nın değerlendirmelerinin *ilim, fen, maarif, ve sanat* gibi kavramların yerinde kullanımı, Osmanlı bilim tarihi yazımında katkıları olan ilim adamlarının atlanmaması, bilim tarihiyle ilgili önemli kaynakların dikkate alınması gibi günümüz bilim tarihi yazımı için bile geçerliliğini sürdüren bazı ihtarlar içerdiğini ortaya koymaktayız. Cevdet Paşa'nın değerlendirme yazısı üzerinden, son dönem Osmanlı bilim tarihi literatürü üzerine yapılan taramalarda kitap değerlendirmelerinin de dikkate alması gerektiğine işaret etmekteyiz. Makalenin ekinde, incelenen değerlendirmenin çeviri yazısını neşretmekteyiz.

Anahtar sözcükler: Ahmed Cevdet Paşa, Ahmed Midhat Efendi, Osmanlı bilim tarihi, İslam'da bilim, İlim, Fen, Sanat, *Tarih-i Ulûm*

ABSTRACT

Various late Ottoman contributions to the history of science have been identified as pioneering works in the field. However, contributions from two late Ottoman intellectuals, namely Ahmed Cevdet Pasha (d.1895) and Ahmed Midhat Efendi (d.1912), have hitherto been neglected. In fact, both wrote

works that dealt with the history of science. Cevdet Pasha translated the last chapter of Ibn Khaldun's (d. 1406) *Muqaddimah*, which he considered as a kind of history of science and made original contributions to the account, while Ahmed Midhat translated John Draper's (d.1882) *History of the Conflict between Religion and Science*, which contains Midhat's own addendums. This paper, however, draws attention to one work that brings together Ahmed Cevdet's and Ahmed Midhat's interest in the history of science, Cevdet's review of Ahmed Midhat's unpublished work titled *Tarih-i Ulûm* [The History of the Sciences]. Cevdet Pasha's draft review of *Tarih-i Ulûm* is actually preserved in the Ottoman Archives in Istanbul. By considering Cevdet's acute analysis of some concepts such as *'ilm* [science], *fann* [discipline], *ma'ârif* [knowledge of particulars], *sinâ'at* [arts], and *san'at* [crafts] and his still relevant warnings for writing about the history of science in the Islamic and Ottoman periods, I closely analyze the review and provide a transcription of the document in the addendum. I conclude that Cevdet Pasha's review indicates that late Ottoman laudatory and many times critical reviews (*taqrîds*) contain narratives about the history of science and thus should be placed within that literature.

Keywords: Ahmed Cevdet, Ahmed Midhat, Ottoman History of Science, Islamic Science, 'ilm, Fann, San'at, *Tarih-i Ulûm*

Extended Abstract

This paper aims to analyze Ahmed Cevdet Pasha's (d. 1895) review of Ahmed Midhat Efendi's (d. 1912) unpublished work titled *Tarih-i Ulûm*. A draft of this review is preserved in the Ottoman Archives in Istanbul. The review deserves attention for several reasons. First, it brings together contributions Cevdet Pasha and Ahmed Midhat made to the history of science. While Ahmed Midhat is known to have written a history of the sciences through his correspondence with Fatma Aliye Hanım (d.1936), Cevdet Pasha's daughter, the review contains specific references to the introductory section Cevdet Pasha was sent, thus providing further information about Midhat Efendi's work. Secondly, the review contains Cevdet Pasha's brief account of the history of science and his warnings on historiography that are still relevant. Cevdet Pasha's brief mention of the rise and decline of sciences in Islamic history and their growth in Europe indicates that he continued to hold to a similar account he had provided in his translation of the sixth chapter of Ibn Khaldun's (d.1406) *Muqaddimah*, which contain the translator's original additions.

Cevdet Pasha criticized Midhat's *Tarih-i Ulûm* (1) for not being inclusive enough, (2) for misusing concepts, (3) for not making use of some important sources, and (4) for improperly using the Turkish language. As for the first, Cevdet Pasha pointed out how Ahmed Midhat's history of late Ottoman science was not comprehensive as it lacked mention of some important figures who had played a role in the transmission and development of modern science in the Ottoman domain, including İsmail Gelenbevî (d. 1791), Hüseyin Rıfıkı Tamânî (d. 1817), Şânîzâde Mehmed Atâullah (d. 1826), and Hüseyin Tamânî's son Emin Pasha (d. 1851), as well as Hoca İshak Efendi (d. 1836) whom Ahmed Midhat had noted. Cevdet spends most of the review on the second critique, pointing out some problematic uses of concepts such as *'ilm* [science/knowledge], *fann* [discipline], *ma'ârif* [knowledge of particulars], *san'at* [crafts], and *sinâ'at* [arts]. Cevdet vehemently rejected a division of sciences into religious

and worldly sciences, pointing out that he had never heard of such a division and that it was inconsistent due to religious sciences including worldly matters and worldly sciences such as metaphysics including religious matters such as discussions on the existence of the Necessary Existent and matters of the afterlife. Also, a noteworthy analysis of the concept of *'ilm* is that this concept terminologically refers to the sciences, while ordinarily signifying knowledge in general. Thus, Cevdet warned Midhat, as well as the reader, against confusing these two meanings of *'ilm*, which has commonly occurred to refer to science in modern times when interpreting religious texts that contain the word *'ilm* in reference to knowledge. Cevdet's analysis of the words *san'at* and *sinâ'at* also showed again how the modern period uses the first meaning in place of the second, which has since become a well-established misuse in Turkish. Nevertheless, Cevdet painstakingly pointed out that *san'at* refers to occupations, while *sinâ'at* refers to crafts that require knowledge.

Although Cevdet's notes on the third critique on significant sources for history or science and on the fourth critique on the proper use of Turkish and Turkification of scientific terminology take up less room in his review, both are items that he had dwelled on in his previous work on the history of the sciences. On two occasions, Cevdet's review emphasizes *al-Filâḥa l-Nabaṭiyya*, as a crucial source for the history of ancient sciences, particularly regarding the 19th-century obsession with the origins of science. In this regard, Cevdet believed India to be the cradle of civilization, while giving precedence to Babylon over Egypt regarding the development of civilization. As for the proper use of language, Cevdet praised Turkish for its fine features and suggested inventing scientific terms by benefitting from Arabic lexicons while also hinting at reforming Ottoman Turkish script for better dictation.

All in all, Cevdet's review of Midhat's ultimately unpublished work titled *Tarih-i Ulûm* shows that book reviews have contained substantial narratives on the history of the sciences. This is not the only review in which Cevdet provided an account of the sciences. As noted in the paper, several of Cevdet's laudatory reviews (*takrîz*) actually include narratives on the history of the sciences. As a result, these reviews all show that Cevdet had made use of such occasions to propagate his narrative on the development of sciences. Hence, I argue that these book reviews should be included in the Turkish literature on the history of science and mined for their succinct accounts of developments.

Giriş

Türkçe yazılmış ilk bilim tarihinin kime ait olduğuna dair farklı yazarlara işaret edilmektedir. Adnan Adıvar'ın (ö. 1955) *Osmanlı Türklerinde İlim* başlıklı eseri hem kapsamlı olması hem de Latin harfleriyle basılması dolayısıyla Cumhuriyet dönemi bilim tarihi çalışmaları arasında özel bir yer edinmiştir.¹ Fakat, bilim tarihine olan ilginin daha gerilere gittiği bilinmektedir. Özellikle geç Osmanlı döneminde Sâlih Zeki'nin (ö. 1921) matematik tarihiyle ilgili çalışmalarının modern dönemdeki yeni bilim anlayışı çerçevesinde yazılan bilim tarihi çalışmalarına öncülük ettiği ileri sürülmektedir.² Yine Bursalı Mehmed Tâhir'in (ö. 1925) *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri* adlı çalışması daha savunmacı hüviyetteki bilim tarihi yazıcılığında öncü çalışmalar arasında sayılmaktadır.³ Daha ufak çaplı olmakla birlikte Ali Suâvi'nin (ö. 1878) *Ulûm Gazetesi*'nin ilk sayısında yayınladığı “Türk” başlıklı makalesi bu tarzda özet bir bilim tarihi içermektedir.⁴ Osmanlı'nın daha önceki dönemlerine bakıldığında ilimleri tasnife yönelik eserlerin de bilim tarihi yazımı açısından önem arz ettiği görülmektedir. Örnek olarak, Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (ö. 1561) Arapça olarak yazdığı, ancak oğlu tarafından Türkçeye *Mevzû'âtü'l-Ulûm* adıyla çevrilen eseri ve Yahya Nev'î Efendi'nin (ö. 1599) Türkçe olarak yazdığı *Netâyicü'l-Fünûn* zikredilebilir. Bu eserler bilimlerin tarihiyle ilgili bilgi vermekle birlikte modern anlamda bilim tarihi yazıcılığının öncüleri sayılmamaktadır.⁵ Zira modern dönemdeki bilim tarihi yazıcılığı on dokuzuncu

- 1 Adnan Adıvar'ın bilim tarihi araştırma ve yayınları üzerine bkz. Feza Günergün (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Adnan Adıvar Özel Sayısı)* 7, 2 (2006).
- 2 Sâlih Zeki'nin bilim tarihi araştırma ve yayınları üzerine bkz. Feza Günergün (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Sâlih Zeki Özel Sayısı)* 7, 1 (2005).
- 3 Türk bilim tarihiyle ilgili bibliyografik bir kaynak için bkz. İhsan Fazhoğlu (ed.), *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (Türk Bilim Tarihi Özel Sayısı)* 2, 4 (2004); Feza Günergün (ed.), *Türkiye'de Bilim, Teknoloji ve Tıp Tarihi Çalışmaları (1973-1998)* (Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2000); *İTÜ (Dosya: Bilim ve Teknoloji Tarihi)* sayı 84 (Eylül-Aralık 2019). Osmanlı dönemi bilim ve teknoloji tarihiyle ilgili toplu makaleler için bkz. Yavuz Unat (ed.), *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji: Makaleler* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2010). İngilizce olarak Osmanlı bilim tarihi yazımıyla ilgili bkz. Berna Kılınç, “Ottoman Science Studies: A Review,” *Turkish Studies in the History and Philosophy of Science, Boston Studies in the Philosophy of Science*, c. 244, ed. Gürol Irzık ve Güven Güzeldere (Boston: Springer, 2005) içinde 251–263; Cemil Aydın, “Beyond Culturalism? An Overview of the Historiography on Ottoman Science in Turkey,” *Multicultural Science in the Ottoman Empire*, yay. haz. E. İhsanoğlu, K. Chatzis ve E. Nicolaidis (Turnhout: Brepols, 2003) içinde, 201–215.
- 4 Suâvi'nin bu makalesi modern dönemde milliyetçi bakış açısıyla bilim tarihi yazımının arka planında oryantalistlerin kışkırtmalarının yattığı göstermektedir. Bu makalenin içerisinde yer aldığı *Ulûm Gazetesi*'nin bir tahlili için bkz. Kenan Tekin, “A Journal of Science Without Boundaries: Ali Suavi's *Ulûm Gazetesi*,” *International Perspectives on Publishing Platforms*, ed. Meghan Forbes (New York: Routledge 2019) içinde, 177-199.
- 5 Taşköprizâde ve Nev'î dahil olmak üzere Osmanlı erken modern döneminden on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar birçok eseri tanıtan Remzi Demir, bunları bilim tarihi eserleri olmaktan ziyade Türk bilim tarihinin temel kaynakları olarak tanıtmaktadır. Demir'in bu çalışmasına göre modern anlamda bilim tarihi yazımının öncüsü Sâlih Zeki'dir. Bkz. Remzi Demir, “Türkiye'de Bilim Tarihi Araştırmalarının Gelişimine Genel Bir Bakış (1532-1993)” *Türkiye'de Bilim Tarihi Araştırmalarının Dünü ve Bugünü: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Bilim Tarihi Anabilim Dalı'nda Yapılan Çalışmalar*, yay. haz. Esin Kâhya, Melek Dosay Gökdoğan vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 2003)

yüzyılda ortaya çıkan bilim anlayışına dayanmaktadır. Bu çalışmanın amacı Osmanlı modern döneminde öncü olmakla birlikte akim kalan bir çalışmaya yani Ahmed Midhat Efendi'nin (ö. 1912) *Tarih-i Ulûm* adlı eserine dikkat çekmek ve Ahmed Cevdet Paşa'nın (ö. 1895) bu çalışma üzerine yazdığı değerlendirme üzerinden kitap eleştirilerinin Türkçe bilim tarihi yazıcılığı açısından önemine işaret etmektir.

Ahmed Cevdet Paşa ve Ahmed Midhat Efendi'nin son dönem Osmanlı'da bilim tarihiyle ilgili yazına ilk olmasa da öncü katkılarda buldukları söylenebilir. Hem alim hem devlet adamı kimliğiyle bilinen Cevdet Paşa, Tanzimat döneminin hukuk, eğitim, dil gibi çeşitli alanlardaki reformcu çabalarına, eserleri ve devletin üst düzey kademelerindeki çeşitli görevleriyle katkıda bulunmuştur. Cevdet Paşa, aşağıda görüleceği üzere, bir tür bilim tarihi olarak gördüğü İbn Haldûn'un (ö. 1406) *Mukaddime*'sinin altıncı faslını Türkçeye tercüme etmiş ve eksik olarak gördüğü kısımları kendi özgün eklemeleriyle tamamlayarak eseri güncellemiştir.⁶ Cevdet Paşa'nın bu tercüme yaptığı katkılar Osmanlı'da modern bilim tarihi yazımının öncüsü olarak kabul edilebilir. *Mukaddime* tercümesine yaptığı eklemelerin dışında Cevdet Paşa'nın ilmi eserlere yazdığı takrizler, diğer bir ifadeyle övgü merkezli takdimleri ve özel yazışmalarında ele aldığı kitap değerlendirmeleri de bilim tarihiyle ilgili anlatımını içermektedir. Bunların önemli bir kısmı kendi otobiyografisine ayrılan tezkire ve tetimmesine eklenmiştir.⁷ Yayınlanmış olan bu değerlendirmeler içerisinde bilim tarihiyle ilgili en dikkat çekici ve kapsamlı olanı Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın (ö. 1919) *Riyâzü'l-Muhtâr* adlı astronomiyle ilgili eserine yazılan takriz ve değerlendirmedir.⁸ Cevdet Paşa'nın bilim tarihiyle ilgili en kapsamlı ve önemli kitap değerlendirmesi ise T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde (BOA) müsvedde halinde bulunmaktadır. Cevdet Paşa bu değerlendirmeyi Ahmed Midhat'ın *Tarih-i Ulûm*'una, yazarın talebi üzerine yazmıştır. Bu makalede söz konusu değerlendirme yazısını tahlil ederek ekinde çeviri yazısını neşredeceğiz.⁹

çinde, 1-92.

- 6 Cevdet Paşa'nın *Mukaddime* tercümesiyle ilgili bir çalışma için bkz. Kenan Tekin, "Islamic Philosophy and the Globalization of Science: Ahmed Cevdet's Translation of the Sixth Chapter of Ibn Khaldun's Muqaddimah," *The British Journal for the History of Science* 55, 4 (2022): 459-475. doi:10.1017/S0007087422000346
- 7 Cevdet Paşa önceleri bu takrizleri seciyeli yazım tarzına örnek olması için yer vermiştir. Cevdet Paşa'nın 40. Tezkirede ilk yer verdiği takrizler Rusçuklu Mehmet Ali Fethi Efendi'nin jeolojiye dair Arapça'dan Türkçeye çevirdiği bir esere (*İlm-i Tabakatü'l-Arz*) Arapça olarak yazdığı takriz, Fatih Efendi'nin *Hatimetü'l-Eş'âr* adlı eserine Türkçe bir takriz, Çamiç Ohannes'in *Miftâhu'l-Fünûn* adlı mantıkla ilgili tercümesine Arapça olarak yazılan takriz, Sâib Efendi'nin *Nân u Helva* adlı Farsça'dan yapılan bir tercümesine Farsça takriz, Hacı Destanzâde Hacı Abdullah Petrici Efendi'nin Hristiyanlara (nasârâ) reddiye olarak yazdığı bir esere Arapça olarak yazdığı takrizdir. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir: 40 – Tetimme*, yay. Cavid Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 75-78. Önceleri daha çok bir eseri övmek için yazılan takrizlerin zamanla daha eleştirel bir türe dönüştüğü ve bu dönüşümde Cevdet Paşa'nın önemli bir rol oynadığı, takriz türü üzerine yapılan çalışmalarda belirtilmektedir. Bkz. Mustafa İsmet Uzun ve Ahmet Turan Aslan, "Takriz," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), c. 39 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 472-474; Nagihan Gür, "Klasik Türk Edebiyatında Takriz" (Doktora Tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014).
- 8 Cevdet Paşa, *Tezâkir: 40 – Tetimme*, 250-58, 264-69.
- 9 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y. EE) 37/50

Ahmed Midhat Efendi her ne kadar daha çok edip ve gazeteci yönleriyle bilinse de hem Cevdet Paşa'nın değerlendirdiği eseri hem de John Draper'ın *Nizâ-ı İlm u Dîn* adıyla çevirisini yaptığı ve bu çeviri içerisine serpiştirdiği *İslâm ve Fünûn* başlıklı eseriyle bilim tarihi yazımına doğrudan katkıda bulunmuştur. Aslında Osmanlı matbaa kültürüne yaptığı sıra dışı katkılar dolayısıyla “kırk beygir gücünde yazı makinesi” olarak bilinen Ahmed Midhat'ın bu alanla da ilgilenmesi çok şaşırtıcı değildir. Hatta bilime olan ilgisi yayın hayatının erken dönemlerinde çıkartmış olduğu *Dağarcık* adlı dergiye kadar götürülebilir. Ahmed Midhat, edebi eserlerinde de Osmanlı okurunu bilgilendirmek amacıyla bilimsel konuları irdelemiştir. Cevdet Paşa'nın değerlendirmelerinden de anlaşılacağı üzere bir kısmını tamamladığı belli olmakla birlikte nihai kaderi belli olmayan *Tarih-i Ulûm* adlı eser muhtemelen bu başlık altında son dönem Osmanlı'da yazılan ilk eserdir. Cevdet Paşa'nın tenkitlerinden başka böyle bir eseri yazmakta olduğu Ahmed Midhat'ın bazı eserlerindeki atıflardan anlaşılmaktadır. Özellikle Ahmed Midhat'ın Fatma Aliye ile mektuplaşmalarında hem eserin yazıldığı tarih, hem de kendisinin Cevdet Paşa'nın tenkitlerine tepkisi görülmektedir.

Bu yazıda öncelikle *Tarih-i Ulûm*'un yazım sürecine bakacağız. Ardından Cevdet Paşa'nın tenkitlerini tahlil edeceğiz. Cevdet Paşa'nın tenkitleri bize Ahmed Midhat'ın eserinin içeriğiyle ilgili ipuçları vermektedir. Yine söz konusu tenkitler, Cevdet Paşa'nın genel olarak bilim tarihi özel olarak Osmanlı dönemi bilim tarihi yazımıyla ilgili ihtarlarını içermektedir. Dolayısıyla, makalenin kalan kısmında Cevdet Paşa'nın halen geçerliliğini sürdürdüğünü düşündüğümüz uyarıları ve *ilim, fen ve sanat* gibi kavram analizleri üzerinde duracağız.

***Tarih-i Ulûm*'un Yazılış Süreci**

Ahmed Midhat'ın *Tarih-i Ulûm* adlı bir eseri yazmakta olduğu Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye'ye yazdığı mektuplarda kendisi tarafından belirtilmiştir. Nitekim 8 Mart 1310/20 Mart 1894 tarihli mektubunda “bir *Tarih-i Ulûm* yazmakla meşgulüm” demektedir.¹⁰ Birkaç gün sonra yazdığı bir diğer mektupta, Fatma Aliye'den aldığı mektubun *Tarih-i Ulûm*'a çalıştığı sırada geldiğini ifade etmektedir. 27 Nisan 1310/9 Mayıs 1894 tarihli mektubundan Ahmed Midhat'ın *Tarih-i Ulûm*'un ilk kısmını tenkit etmesi için Cevdet Paşa'ya gönderdiği anlaşılmaktadır. Ahmed Midhat, bu mektubunda “*Tarih-i Ulûm* için üstadımızın, paşa

ve 37/51. Cevdet Paşa'nın Ahmed Midhat Efendi'nin *Tarih-i Ulûm* adlı eserinin girişini değerlendirdiği bu belgelerden 37/50 numaralı evraklar Ali Utku tarafından Ahmed Midhat'ın bilim tarihi yazımıyla ilgili çabaları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bkz. Ali Utku, “Ahmed Midhat'ın Tamamlayıp Yayınlayamadığı Eseri: “*Tarih-i Ulûm*” ve Cevdet Paşa'nın İzah, Şerh, ve Mütalaaları,” *Şiraze 2* (Kasım-Aralık 2020): 36-47. Utku, Cevdet Paşa'nın, Y. EE, 37/50'de kayıtlı tenkitlerinin ilk iki sayfasının çeviri yazısını da neşretmiştir. Aynı kısmın farklı bir neşri için bkz. Ahmet Zeki İzgöer ve İsmail Kara, *Cevdet Paşanın Layihaları: Devlet Din Islahat Hukuk Maarif* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 422-423. İzgöer ve Kara'nın hazırladıkları bu kitapta söz konusu tenkitlerin bir kısmının farklı bir müsveddesi olduğu anlaşılan BOA, Y. EE, 32/44 nolu belgenin çeviri yazısı da neşredilmiştir. Bkz. İzgöer ve Kara, *Cevdet Paşanın Layihaları*, 404-411.

10 Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım: Fatma Aliye'ye Mektuplar*, haz. F. Samime İnceoğlu ve Zeynep Süslü Berktaş (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 199.

pederimizin hatıra, gönüle bakmayarak şiddet göstermesini niyaz ederim. Korkum yalnız İslâm'a aid olan husûsâtıdır. Avrupa'ya aid şeylerden evelallah korkmam" demektedir.¹¹ Bu ifadelerin devamında Fatma Aliye'nin de bu eseri okuyup eleştirilerini paylaşmasını isteyen Ahmed Midhat, *Mufassal* başlığı altında yazdığı tarihin sansüre takılması sebebiyle "en ciddi bir eserim olsun diye" *Tarih-i Ulûm*'u yazmaya girişmiştir. Eseri, *Tarih-i Cevdet*'in ikinci baskısının ciltleri ebadında dört cilt olarak tasarladığını ifade eden Ahmed Midhat, Avrupalı bilim adamlarının eserlerini de eleştirmeyi hedeflemektedir.¹² Fakat aynı şeyi İslam alimleri için yapamayacağını itiraf etmektedir. İslam bilim tarihi için Kâtib Çelebi'nin (ö. 1657) *Keşfu 'z-Zunûn*'u ve İbn Hallikan'ın (ö. 1282) *Vefeyâtu'l-A 'yan*'ını kullandığı anlaşılan Ahmed Midhat, bu kısım için mevcut tabakât kitaplarını yeterli bulmayarak, hatalarını düzeltilmesi için eserin mukaddimesini Cevdet Paşa'ya sunmuştur.

1 Mayıs 1310/13 Mayıs 1894 tarihli mektuptan Ahmed Midhat'ın kısa bir süre sonra hem Cevdet Paşa'nın hem de Fatma Aliye'nin *Tarih-i Ulûm*'un ilk kısmına yönelik eleştirel notlarını almış bulunduğu anlaşılmaktadır.¹³ Ahmed Midhat'ın tepkilerine bakılacak olursa, Cevdet Paşa'nın eleştirilerine nazaran, Fatma Aliye'ninkiler övgü ile birlikte bazı eleştiriler de içermektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Fatma Aliye de Cevdet Paşa gibi, Ahmed Midhat'ın bilimler tarihine bazı isimleri ilave etmesi gerektiğini düşünmektedir. Bunların ayrıntısına değinmeyen Ahmed Midhat, sadece Fatma Aliye'nin Kimyager Derviş Paşa (ö. 1879) ile ilgili katkılarına işaret etmektedir.¹⁴

Cevdet Paşa ve Fatma Aliye'nin değerlendirmelerini birkaç defa okuyan Ahmed Midhat, önceleri her iki değerlendirmeyi heyecanla karşılayarak eserin içinde neşretmeyi düşünmüş ancak zamanla Cevdet Paşa'nın eleştirilerini nasıl yayınlacağı hakkında fikirlerini değiştirmiştir. Hem matbaa işlerine hem de gazete, roman ve saire yayınlamaya hayatını adayan Ahmed Midhat, eline geçen her yazıyı potansiyel yayın malzemesi olarak görmekteydi. Dolayısıyla Cevdet Paşa'nın eleştirilerine de aynı gözle baktığı şu ilk tepkilerinden anlaşılmaktadır:

Hazret-i üstâdın muhtırasını dahi okudum. Azîm teşekkürler ederim. İnsan hatalarını tashih ettirdikçe hatadan sâlim olarak tekemmül eder. Bunu mukaddimenin altına aynen derc edeceğim. Hem de mukaddimede bulduğu hataları tashih etmeksizin haliyle ibkâ edeceğim de hazret-i üstâdın tashihlerini dahi kavis içine alacağım ki herkes yanlış hangisi doğru hangisi olduğunu görerek doğruyu isbât eden izâhâtı dahi muhtırada bulsunlar diye.¹⁵

11 Ahmed Midhat, *a.g.e.*, 214.

12 Aynı yer.

13 Ahmed Midhat, *a.g.e.*, 216.

14 Ahmed Midhat, *a.g.e.*, 217.

15 Aynı yer.

Birkaç gün sonra Cevdet Paşa'nın eleştirel notlarını tekrar okuyan Ahmed Midhat, bu defa eleştirilerin “pek husûsî olduğunu” söylemektedir. En çok fıkıhla ilgili eleştirileri (*Mecelle*, Osmanlı fetva kitapları ve siyerle ilgili notları kastediyor olmalı) beğendiğini vurgulayan Ahmed Midhat, konuyla ilgili Cevdet Paşa'yı överek istediği gibi çekinmeden yazmaya onu teşvik etmekte ve hatalarıyla ilgili gönlü kalmadığı gibi teşekkürünün artacağını belirtmektedir.¹⁶ Satır aralarında Ahmed Midhat'ın aslında bu eleştirileri nedense çok da yerinde bulmadığı görülmektedir. Nitekim 8 Mayıs 1310/20 Mayıs 1894 tarihli mektubunda Paşa'nın eleştirilerini yeniden okuduğunu ve bunların kendisini hayran bıraktığını belirten Ahmed Midhat, bu ifadelerin devamında Cevdet Paşa'nın “işâret buyurduğu yerlerin birçoğu imlâ yanlışı ki “*ehaduhâ*” yerine “*ahduhâ*” yazılması gibi, bazıları bizim Hüseyin'in hataları ve tâ-yı sakine yerine taharrük eylediği zaman dala münkalib olacağına adem-i ri'âyetten husûle gelen hatâlar bizim ictihâdât-ı imlâiye mahsûlleridir. Bunlar bir şey değil” demektedir.¹⁷ Bu ifadelerin devamında önemseydiği eleştirilere örnek olarak *iştibâh* yerine *müşâbehet* ve *san'at* ile *sınâ'at* arasındaki farka değinen Ahmed Midhat, hem kendisinin hem de Osmanlıların Cevdet Paşa'nın eleştirilerinden istifade edeceğini belirtmektedir. Sonuç olarak Ahmed Midhat böyle bir eleştiriye bin övgüden yeğ bulduğunu ifade etmekle beraber aslında Cevdet Paşa'nın eleştirilerinin sınırlı olduğunu da göstermeye çalışmaktadır.¹⁸

Aralık 1894 tarihli mektubunda, Ahmed Midhat, Fatma Aliye sayesinde haberdar olduğu John Draper'in din ve bilim çatışmasıyla ilgili kitabına reddiye yazmakta olduğunu, fakat bunu yayınlamadan önce *Tarih-i Ulûm*'un yayınlanması gerektiğini belirtmektedir. Çünkü orada yazdıklarının onu tekrara düşmekten kurtaracağını düşünmektedir.¹⁹ Ahmed Midhat'ın Draper'in bahsi geçen kitabını çevirip eleştirileriyle beraber yayınladığı bilinmekle birlikte *Tarih-i Ulûm*'un basılmadığı anlaşılmaktadır. Cevdet Paşa'nın bu eserin mukaddimesine yaptığı eleştirilerin bunda bir katkısı olduğunu düşünmekteyiz.

Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Ulûm*'a Eleştirileri

Cevdet Paşa, incelediğimiz kitap değerlendirmesinin başında Ahmed Midhat'ın *Tarih-i Ulûm* adlı eserinin mukaddimesini ve bir bölümünü tenkit etmesi için kendisine gönderdiğini ifade etmektedir. Buna binaen Cevdet Paşa söz konusu mukaddimeyi okuyup düşüncelerini yazılı olarak Ahmed Midhat'la paylaşmak için söz konusu değerlendirmeyi yazmıştır. Cevdet Paşa'nın değerlendirmenin girişinde belirttiğine göre kendisi de çoktan beri bir

16 Ahmed Midhat, *a.g.e.*, 218.

17 Ahmed Midhat, *a.g.e.*, 219.

18 Ahmed Midhat, *a.g.e.*, 220. Burada değinilen imla hataları Cevdet Paşa'nın yazdığı müsveddede olmadığına göre muhtemelen bunlara nüsha üzerinde değinmiş olabilir. Cevdet Paşa'nın kendisine mütalaa edilmesi için gönderilen metnin üzerinde değişikliklerde bulunduğu müsveddedeki (P yerine Q yazıldı tarzındaki) bazı açıklamalarından anlaşılmaktadır.

19 Ahmed Midhat, *a.g.e.*, 267.

bilimler tarihi yazmayı arzu etmiş fakat bunu “gerçekleşmesi güç bir iş” olarak görmüştür.²⁰ Çevirisini yaptığı İbn Haldun’un (ö. 1406) *Mukaddimesi*’nin altıncı faslının bir tür bilimler tarihi olduğunu ifade etmekle birlikte, bilimlerin İbn Haldun’un zamanından kendi dönemine çokça değiştiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla bilim tarihine *Mukaddime*’nin altıncı faslının tercümesiyle katkıda bulunduğunu ima etmekte, fakat daha sonra Avrupa’da bilim alanındaki sıra dışı gelişmelerle bilim tarihinin yazılmasının güçleştiğini ileri sürmektedir. Cevdet Paşa yine de Ahmed Midhat’ın kitabına yazdığı eleştirilerde özellikle İslam ve Osmanlı dönemi bilim tarihinin yazımıyla ilgili uyarılarda bulunarak genel bir çerçeve sunmaktadır. Burada sunduğu bilim tarihi anlatımı, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun*’a yaptığı eklemeler ve katkılara paralellik arz etmektedir. Cevdet Paşa’nın Ahmed Midhat’ı kısmen tercüme ve kısmen telif olan bu eserine yönlendirmesi oradaki bilim tarihi anlatımını hayatının son yıllarına kadar sahiplendiğini ortaya koymaktadır.

Tarih-i Ulûm’a yazdığı değerlendirmenin girişinde özet bir bilim tarihine yer veren Cevdet Paşa’nın buradaki anlatımına göre İslam bilim tarihinde bir yükseliş ve çöküş yaşanmıştır. Batı ise, İslam dünyasından aldığı bilimleri geliştirerek yükseliş dönemini devam ettirmektedir. Cevdet Paşa, tercüme hareketlerinden sonra Müslüman filozofların Yunancadan tevarüs ettikleri ilimlere çok önem verdiklerini ve birçok buluş yaparak onları geliştirdiklerini ileri sürmektedir. Fakat daha sonra İslam dünyasındaki siyasi karışıklıklar yüzünden dünyayı gezen medeniyetin Avrupa’ya geçtiğini ve medeniyete tabi olan felsefî ilimlerin de peşi sıra Avrupa’ya gittiğini not etmektedir. Cevdet Paşa bilimlerin Avrupa’da çokça geliştiğini ve eskiden tabiat felsefesinin birer konuları olan fizik ve kimyanın başlı başına birer bilim haline dönüştüğünü vurgulamaktadır.²¹ Bu gelişmelere işaret etmesinin bir nedeni Ahmed Midhat’a bilim tarihi yazımının ne derece zorlaştığını göstermektir.

Cevdet Paşa, bir tür bilim tarihi yazdığını düşündüğü İbn Haldun’un, Meşrik, yani Mısır ve doğusunda kalan İslam topraklarındaki bilimsel gelişmelerden yeterince haberdar olmadığını, söz konusu gelişmelerin de Moğol istilasıyla beraber yakılan kütüphanelerle birlikte yok olduğunu söylemektedir. Paşa burada, İslam bilim tarihindeki bazı gelişmelerin İbn Haldun gibi tarihçiler tarafından bilinmediği veya kayıt altına alınmadığı için göz ardı edildiğine işaret etmektedir. İslam tarihinde bilimlere yapılan katkılara bir örnek olarak geometri alanındaki gelişmelere dikkat çeken Cevdet Paşa, bu bilimlerin muhtemelen İbn Rüşd’ün çalışmalarıyla birlikte Avrupa’ya aktarıldığını, orada Avrupalılarca geliştirildiğini ve şu son haliyle Doğulu alimlere gösterilse tanınamayacağını ifade etmektedir. Bir diğer örnekte astronomiye değinen Cevdet Paşa, Avrupa’da bu alanda teleskopla yeni keşiflerin gerçekleştiğini ve Yunan astronomisinin temel bazı iddialarının çürütüldüğünü

20 BOA, Y. EE, 37/50, 1.

21 Aynı yer.

belirtmektedir.²² Cevdet Paşa'nın, *Mukaddime-i İbn Haldun Tercümesi*'nde görülen 'gezgin bilim' teorisini ve bilim tarihi anlatımını bu yazıda devam ettirdiği görülmektedir.

Cevdet Paşa'nın bilim tarihindeki gelişmelere değinmesinin nedeni, yukarıda da belirttiğimiz üzere Ahmed Midhat'a bu işin güç olduğunu ve üstesinden gelemeyeceğini anlatmaktır. Nitekim, İbn Haldun'un verdiği bilgilerin, bilimlerin on dokuzuncu yüzyılın sonlarındaki durumu ile karşılaştırıldığında, içindekiler sayfasından öteye geçmeyeceğini ileri süren Cevdet Paşa, sonuç olarak bilim tarihi yazımının zor olduğunu söyleyerek bir edebiyatçı için bunun daha da güç olduğunu belirtmektedir. Bu sözlerin devamında Ahmed Midhat'ın böyle tehlikeli bir işi üstlendiğini yazarak, edebi bir ifadeyle bunun ne Akdeniz'e ne de Karadeniz'e gemiyle seyahat etmeye benzediğini, bu işin dünya seyahati için okyanusları geçmeyi gerektiren bir seyahat olduğunu belirtmektedir. Bu benzetmeyle Cevdet Paşa, Ahmed Midhat'ın o dönemde Beykoz'dan İzmit'e bir kotra gemisiyle yaptığı ve *Sayyadane Bir Cevelan* adıyla kitaplaştırdığı seyahatine göndermede bulunmuş olabilir.²³ Cevdet Paşa, Ahmed Midhat'ın *Ahmed Metin ve Şirzad* adlı romanına da telmihte (hatırlatmada) bulunmuş olabilir.²⁴ Zira bu romanın kahramanı bir gemiyle Akdeniz yolculuğuna çıkmakta ve eserde söz arasında bilimlerle ilgili bilgiler verilmektedir.

Cevdet Paşa her ne kadar sonuç olarak Ahmed Midhat'ı *Tarih-i Ulûm*'u yazma çabasından dolayı tebrik etse de tenkitlerine giriş mahiyetindeki bu ifadeleri ve devamında gelen eleştirileri Ahmed Midhat'ı teşvik etmekten ziyade cesaretini kırarak çalışmanın akim kalmasına etkiye bulunmuş olabilir. Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Ulûm*'a yönelttiği eleştirileri eksik bilgiler, yanlış kavram kullanımı, bilim tarihi yazımında bazı önemli eserlerin göz ardı edilmesi ve dil ile ilgili hassasiyetlerini gösteren imla yanlışları şeklinde sınıflandırabiliriz. Dolayısıyla Cevdet Paşa'nın bilim tarihi yazımında önemsedığı hususları şu şekilde sıralayabiliriz: (1) bilime önemli katkılarda bulunan kişilerin atlanmaması, (2) kavramların terminolojik ve sözlük anlamlarının karıştırılmayarak yerinde kullanılmaları, (3) bilim tarihi yazımı için önemli olan kaynakların dikkate alınması ve (4) dilin (Türkçenin) doğru kullanımı. Her ne kadar dil ile ilgili eleştirileri doğrudan bilim tarihi yazımıyla ilgili görünmese de Cevdet Paşa'nın genel olarak dil konusundaki hassasiyeti ve Türkçeye verdiği önem birçok çalışmasına olduğu gibi bu değerlendirmeye de yansımıştır.

Osmanlı'da Modern Bilimin Öncüleri

Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Ulûm*'u değerlendirirken dikkat çektiği hususlardan birisi, geç Osmanlı bilim tarihi yazımında modern bilimin üretilmesine, aktarılmasına ve

22 Aynı yer.

23 Ahmet Mithat Efendi, *Sayyadane Bir Cevelan* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017).

24 Ahmed Midhat Efendi, *Ahmed Metin ve Şirzad yahut Roman İçinde Roman* (İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1892).

Türkçeleştirilmesine katkıda bulunan öncü bilim adamlarının atlanmamasıdır. Paşa'nın ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Ahmed Midhat bilimle ilgili gelişmeleri kaydederken bazı kişileri atlamış veya göz ardı etmiştir. Örneğin dille ilgili gelişmelerden bahsederken Âsım Efendi'den (ö. 1819) Behcet Efendi'ye (ö. 1834) geçerek Şânîzâde'yi (ö. 1826) atlamıştır.²⁵ Cevdet Paşa ise Şânîzâde'nin ilmi faaliyetleri ve Beşiktaş'ta kurulan Cemiyet-i İlmiye'deki rolü dolayısıyla atlanmaması gerektiğini not etmektedir. Özellikle de Behcet Efendi'ye nazaran bilim alanına daha fazla katkıda bulunduğunu, Behcet Efendi'nin Şânîzâde'yi çekememesi dolayısıyla Şânîzâde'nin başına gelenlere değinmektedir. Şânîzâde'nin Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi'nde İsmail Ferruh Efendi'yle (ö. 1840) birlikte ilim tahsil etmek isteyenleri okuttuğu (Şânîzâde'nin bilimlere ilgi duyanları, Ferruh Efendi'nin ise edebiyata ilgi duyanları okuttuğu) belirtilmektedir. Behcet Efendi'nin sırf Şânîzâde'yi sürgüne göndermek için bu cemiyeti Bektaşiler ile ilişkili göstermeye çalıştığını söyleyen Cevdet Paşa, sonuç olarak Cemiyetin bilimlere ve Osmanlı edebiyatına önemli hizmetlerde bulunduğunu vurgulamaktadır.²⁶

Cevdet Paşa'ya göre, Ahmed Midhat'ın *Tarih-i Ulûm*'unda son dönem Osmanlı bilim tarihiyle ilgili anlatımda çevirileriyle matematiksel bilimlere önemli katkılarda bulunan İshak Efendi'den (ö. 1836) bahsedilmesine rağmen ondan önce Hendeschâne-i Berriye hocası olan Hüseyin Rıfki Tamânî Efendi (ö. 1817) ve İsmail Gelenbevî'den (ö. 1791) bahsedilmemesi diğer bir eksikliktir. Ayrıca Hüseyin Rıfki Tamani'nin oğlu Mehmed Emin Paşa'nın (ö. 1851)²⁷ Mekteb-i Harbiye programlarını düzenleyen ve Osmanlıdaki tartı ve ölçüleri metre ve kiloya uyarlayan kişi olduğunu, yine integral ve diferansiyel hesap gibi yeni bilimlerin inceliklerini araştırdığını not eden Cevdet Paşa, Gelenbevî'nin ise Hüseyin Rıfki Efendi'den önce Mekteb-i Bahriyyede matematik hocası olması ve matematik alanında yazdığı güzel bir eserle ve logaritma cetvellerini Türkçeye aktarmakla bilimlere yaptığı katkı dolayısıyla bilim tarihine eklenmeyi hakkettiğini vurgulamaktadır.²⁸ Dolayısıyla Cevdet Paşa'ya göre son dönem Osmanlı'da modern bilimlerin tarihine yoğunlaşan bir eser, çeşitli katkıları bakımından mutlaka İsmail Gelenbevî, Hüseyin Rıfki Tamânî, Hoca İshak Efendi, Şânîzâde ve Emin Paşa'ya yer vermelidir.

Bilim Tarihi Yazımında Kavramların Doğru Kullanılması

Cevdet Paşa'nın değerlendirme yazısında en çok üzerinde durduğu hususlardan biri, Ahmed Midhat'ın kavramları kullanımındaki dikkatsizliği olduğu söylenebilir. Dolayısıyla değerlendirme yazısında *ilim*, *fen*, *ma'ârif*, *san'at*, *sınâ'at* gibi kelime ve kavramları nispeten

25 BOA, Y.EE 37/51, 4.

26 BOA, Y.EE 37/50, 5.

27 Mehmed Emin Paşa'ya atfedilen ancak şimdiye kadar bulunamamış olan iki eserini tespit eden ve Paşa'nın az bilinen İngiltere dönemini ele alan bir çalışma için bkz. Atilla Polat, "Mekteb-i Harbiye Nazırlarından Matematikçi Mehmed Emin Paşa'nın Biyografisine Giriş," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 20, 2 (2019): 59-73.

28 BOA, Y.EE 37/50, 5.

uzunca ve bazen mükerreren açıklama gereği görmüştür. Ahmed Midhat'ın eserinden bir ifadeye veya söze gönderme yaparak bu kavramlarla ilgili açıklamalarda bulunmaktadır. Örneğin, Ahmed Midhat'ın “Arab dahi ma'ârif-i ta'lîmiyye ve dünyeviyyeyi Yunandan almıştır” cümlesini hem *ma'ârif* kelimesinin yerine *ulûm* kelimesi kullanılması gerektiği (çünkü burada Ahmed Midhat Yunancadan aktarılan bilimlerden bahsetmektedir, tikel bilgilerden değil) hem de ilimlerin *ta'lîmî* ve *dünyevî* şeklinde bilinen bir taksiminin söz konusu olmadığını *ilim*, *fen* ve *marifet* kelimelerinin sözlük ve ıstılahi anlamlarını uzunca açıklayarak göstermeye çalışmaktadır.

Cevdet Paşa, ilimlerin, *ta'lîmî* (matematiksel) ilimler ve *dünyevî* ilimler şeklinde taksim edilmesinin kabul gören bilimsel terminolojiye uygun olmadığını söylemektedir.²⁹ Aslında İslam bilim tarihinde matematik bilimler için *te'âlîm* kelimesi kullanıldığı için Midhat'ın kullandığı *ta'lîmî* ifadesini garipsemiş olabilir. Nitekim Cevdet Paşa Arapların Yunanlardan aldıkları felsefi ilimlerin üç kısım olduğunu ve bunların doğa felsefesi (*hikmet-i tabiiyye*), matematiksel bilimler (*ulûm-ı ri'yâziyye denilen te'âlîm*) ve metafizik (*hikmet-i ilâhiyye*) olduklarını belirtirken bu sonuncusunun ruh, ahiret ve Zorunlu Varlık gibi konuları ele aldığını söyleyerek, metafiziğin uhrevî konuları içerdiğini anımsatmaktadır. Diğer yandan dini bir ilim olan fıkıhın bazı dünyevî konuları içerdiğini söyleyen Cevdet Paşa aslında Ahmed Midhat'ın ifadesinin altında sadece dünyevî ilimlerin alındığına yönelik yanlış bir kanaatin olduğuna işaret etmektedir. Söz konusu yanlışlığı hem felsefi ilimlerin öteki âlemlerle ilgili konuları içerdiğine hem de dini ilimlerin bu dünyayla ilgili konulara yer verdiğine işaret ederek göstermektedir. Ayrıca Midhat'ın buradaki tasnifinin klasik ilimler tasnifiyle uyuşmadığını ortaya koyan Cevdet Paşa, sonuç olarak Ahmed Midhat'ın kullandığı “*ma'ârif-i ta'lîmiyye ve dünyeviyye*” tabirini duymadığını, dolayısıyla bu tabirle ne demek istendiğini anlamadığını vurgulamaktadır.³⁰

Cevdet Paşa için “*ma'ârif-i ta'lîmiyye ve dünyeviyye*” ifadesi sadece sınıflandırmanın yanlışlığıyla ilgili bir problemi içermemekte, aynı zamanda bu ifadeye *ma'ârif* kelimesi yerinde kullanılmamaktadır. Burada *ma'ârif* yerine kullanılması gereken kelime *ulûm* kelimesi olduğundan bunun tekili olan *ilim* kavramının sözlük ve terminolojik anlamlarını açıklamaktadır. Bu açıklamalar İslam dünyasında kısmen değiştirilen Aristotelesçi bilim anlayışı ve felsefesi çerçevesindedir. *İlim* sözlükte bilmek ve biliş, ıstılahat ise bir birlik yönüyle bir arada tutulan meseleler demektir. Cevdet Paşa bu son anlamıyla her ilmin (bilimin) mesâilden yani problemlerden oluştuğunu ve bir ilmin meselelerini kavrayarak elde edilen melekeye de *ilim* denildiğini belirtmektedir.³¹ İlmin ıstılahi anlamına örnek olarak ikincil akledilirler ile ilgili olan meselelere Mantık ilmi dendiğini, yine bu ilimde yetkinleşen birisinin elde ettiği meleke için ilim kelimesinin kullanıldığını söylemektedir.³²

29 BOA, Y.EE 37/50, 6.

30 Aynı yer.

31 BOA, Y.EE 37/50, 6.

32 Y.EE 37/50, 6. Mantık ilmini örnek olarak kullanması, Cevdet Paşa'nın mantık el kitaplarının girişleri üzerine

Cevdet Paşa *ilim* kavramıyla ilişkili olan *fen* kelimesinin de sözlük ve ıstılahi anlamlarını açıklamaktadır. Bir ilmin değişik ilimlere ayrılabilceğini not ederek *fen* kelimesinin ıstılahi anlamda ilimlerin alt dalları için kullanıldığına işaret etmektedir. Örnek olarak Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ına değinen Cevdet Paşa, bu kitabın aslında Arapça gramerini (nahiv) içerdiğini, fakat zamanla sarf ve ıstılah ilimlerinin bu kitaptan alınarak ayrı birer ilim haline getirildiklerini söylemektedir. Felsefenin de doğal bilimler (*tabî'ıyyât*) ve matematik bilimler (*riyâziyyât*) gibi çeşitli ilimlere ayrıldığını, bunların her birinin daha başka alt ilimlere ayrıldıklarını ifade eden Cevdet Paşa, bir ilmin alt dalı olduğu ana bilime nazaran *fen* olarak isimlendirildiğini söylemektedir. Sözlükte *fen* kelimesinin türlü ve çeşit demek olduğunu belirtmektedir. Mesela *fenn-i hisâb* denildiğinde bir üstteki bilimin bir kısmı olduğuna işaret edilmektedir. Yani *fenn-i hisâb* derken matematik bilimlerin bir alt dalı olduğu vurgulanmış olmaktadır. Dolayısıyla, Cevdet Paşa'ya göre üstünde daha başka bir ilim dalı olmayan hikmete (felsefeye), *fenn-i hikmet* denilmez.³³

Cevdet Paşa nihayet sözü Ahmed Midhat'tan alıntılacağı cümlede yerinde kullanılmamış olduğunu düşündüğü *ma'ârif* kelimesine getirmektedir. *İlim* ve *fen* kelimeleriyle ilgili açıklamalarının akabinde *ma'ârif* kelimesinin tekili olan *ma'rifet* kelimesini *ilim* kelimesiyle karşılaştırmaktadır. *Ma'rifet* kelimesinin de *ilim* gibi bilmek anlamında kullanılmasına rağmen aralarında kullanım bakımından fark olduğunu belirtmektedir. *İlim* tümel ve birleşik şeyler için kullanılmaktayken, *ma'rifet* basit ve his ile bilinen tikel şeyler için kullanılmaktadır.³⁴ Cevdet Paşa'ya göre kavramların özünü ve önermeleri bilmek *ilim*, bir kişinin şahsi suretini zihinde canlandırmak *ma'rifettir*. Yine, felsefi bilimlerde külli kaideleri bilmek *ilim*, bunların sonuçlarını bilmek ise *ma'rifettir*. Cevdet Paşa, *ma'rifetin* daha çok uygulamaya yönelik bilgiler için kullanıldığına işaret etmektedir. *Ma'ârifin*, *ma'rifet* kelimesinin çoğulu olduğunu, şiir ve inşa (edebiyat, kompozisyon) gibi alanların *ma'âriften* sayıldığını ifade etmektedir. Ayrıca medreselerde teorik (*nazarî*) ilimlerle uğraşanlara *ulema* ve öğrencilere *talebe-i ulûm* denilmesini, uygulamalı işlerle uğraşanlara ise *ashâb-ı hüner* ve *ma'ârif* denilmesini de *ilim* ve *ma'rifetin* farklı kullanımlarına bağlayan Cevdet Paşa, on dokuzuncu yüzyılda kurulan umumi mektepleri gözetken bakana *ma'ârif nazırı* denilmesini bu duruma bağlamaktadır. Sonuç olarak, Cevdet Paşa *ma'ârif-i ta'lîmîyye* ifadesini garipsemekte, Ahmed Midhat'ın yeni kavramlar icat etmesini eleştirmekte ve ortada bir gerekçe yokken yeni terimler ortaya koymanın doğru olmadığını belirtmektedir.³⁵

yazılan şerh ve haşiyelerdeki klasik ilim anlayışıyla ilgili tartışmalara vakıf olduğunu göstermektedir. Söz konusu el kitaplarından en önemlileri olan *İsâgûcî*, *Şemsiyye* ve *Metâ'ilü'l-Envâr* üzerine onlarca şerh ve haşiyeye yazılmıştır. Bu mantık metinlerinin girişleri üzerine yapılan yorumlarda klasik ilim teorisi genişçe ele alınmıştır. Cevdet Paşa'nın öğrenimi sırasında mantık derslerine önem verdiğini hatta akranlarına Gelenbevi'nin *Burhân*'ını okuttuğunu biyografisinden öğrenmekteyiz. Yine kendisi okullarda okutulmak üzere *Mi'yâr-ı Sedad* adlı bir mantık kitabı yazmış, değerlendirmelerinde de bu esere atıfta bulunmuştur.

33 BOA, Y.EE 37/50, 7.

34 Aynı yer.

35 BOA, Y.EE 37/50, 7. Cevdet Paşa'nın bu kısımda üstü çizilen bir ifadesinden Ahmed Midhat Efendi'nin *ulûm-ı*

Ahmed Midhat'ın *Tarih-i Ulûm*'un ilerleyen sayfalarında yine ilimleri dinî ve dünyevî ilimler olmak üzere ikiye ayırması, Cevdet Paşanın yeniden *ilim* kelimesinin sözlük ve ıstılahi anlamlarına dönerek ilimleri tekrar sınıflandırmasına sebep olmuştur. Cevdet Paşa burada, İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinde de tercih edilen ve klasik sonrası İslam dünyasında yaygın olan ilimler tasnifini benimsemiş görünmektedir. Bu sınıflamaya göre ilimler öncelikle akli ve nakli ilimler olarak ikiye ayrılmakta, akli ilimler felsefenin meşhur sınıflamasına uygun olarak teorik ve pratik ilimler olarak ayrılmakta, nakli ilimler ise din ve dil ilimleri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.³⁶ Cevdet Paşa bu taksime daha ayrıntılı bir şekilde *Beyânu'l-Unvan* adlı eserinde yer verdiğini belirtmektedir.³⁷

Cevdet Paşa ikinci defa bu meseleyi Ahmed Midhat'ın gönderdiği bölümün ilimlerin oluşturulması ve bir araya getirilmesiyle ilgili olan ikinci kısmına yazdığı değerlendirmede ele almaktadır. Burada Cevdet Paşa, *ilim* kelimesinin sözlük ve ıstılahi anlamlarına yeniden göndermede bulunarak bu bölümde ilmin bilgi değil bilim anlamındaki kullanımının söz konusu olduğunu ifade etmektedir. Yukarıda zikredilen ilimler sınıflamasına değinen Cevdet Paşa, hikmet yani felsefenin alt dalları olan metafizik, doğa bilimleri ve matematik bilimlerin bilgi değerine kısaca değinmektedir. Metafizikte kullanılan delillerin çoklukla zanni olduğunu, doğa bilimlerin duyu ve tecrübeye dayanması, bunların da hatalı olma ihtimalleri dolayısıyla bu bilimlerde kullanılan delillere itiraz yöneltilebileceğini belirten Cevdet Paşa, sadece matematik bilimlerin doğruluğu apaçık olan önermelere dayandıkları için reddedilemeyeceklerini belirtir. Cevdet Paşa'nın bu açıklamalarından Ahmed Midhat'ın doğa bilimlerinden elde edilen bilgiler ile matematik bilimlerden elde edilen bilgileri eşit tuttuğu bir anlatıma yer vermiş olabileceği hissedilmektedir. Dolayısıyla Cevdet Paşa bu iki alanda kullanılan önermelerin bilgi değeri arasındaki fark için Ahmed Midhat'ı *Mi'yâr-ı Sedad* adlı eserinin ilgili bölümüne yönlendirmektedir. Bu mantık kitabında, Cevdet Paşa burhânî bilgilere ulaştıran fitriyyât, müşahedât, hadsiyyât, mücerrebât gibi önerme türlerini açıklarken kendisi apaçık olarak bilinen önermeler arasında da bir derece farkı olduğuyla ilgili uzunca bir açıklama yapmaktadır. Buna göre apaçık olan bilgilerimiz ya salt akılla bilinenler (*bedîhiyyât-ı akliyye*) ya da sadece hisle veya hem akıl hem de hisle bilinen apaçık bilgiler (*bedîhiyyât-ı hâriciyye*) olarak ikiye ayrılmaktadır. Bilgi değeri bakımından salt akılla elde edilen bilgilerde şüpheye mahal olmadığı, his ile, veya hem akıl hem de hisle elde edilen önermelerde ise en nihayetinde duyu organlarına dayanmaları ve bunların hem yanılabilmeleri hem de eksik tümevarıma dayanmaları yani tümevarım probleminde maruz kalmaları dolayısıyla daha düşük derecede bir bilgi değerine sahip olduğu ifade edilmektedir.³⁸ Cevdet Paşa'nın Ahmed Midhat'ın *Tarih-i Ulûm*'unun bu bölümüyle ilgili değerlendirmelerine

ta'limiye tabiriyle matematiksel bilimleri (*ulûm-ı ri'yâziyye*) kastettiği anlaşılmaktadır.

36 BOA, Y.EE 37/50, 10.

37 Cevdet Paşa'nın ilimler taksimi için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Beyânu'l-Unvan* (İstanbul: Matbaa-i Osmâniye, 1289), 35-39.

38 Ahmed Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedad* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1293), 102-106.

dönecek olursak, Ahmed Midhat'ın ilimleri dinî ve dünyevî şeklinde ayırmasını problemlî gören Cevdet Paşa, böyle bir tasnifin bilinmediğini söylemekle yetinmemekte, aynı zamanda yaygın olan tasnifi paylaşarak bu ayırımın neden doğru olmadığını ortaya koymaktadır.

Cevdet Paşa, ilimler tarihiyle ilgili bir eserde, ilimlerin oluşturulması ve sınıflandırılması (*tedvin ve taksim*) söz konusu edilirken ilmin ıstılahi anlamının göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtmekle birlikte hem bilimle ilişkili olması hem de muhtemel karışıklıkları önlemek için ilim kelimesinin bilgi anlamındaki kullanımıyla ilgili bazı açıklamalarda bulunmaktadır. Cevdet Paşa'yı bu açıklamalarda bulunmaya sevk eden şey Ahmed Midhat'ın bilgi anlamında olan ilim kelimesini bilim anlamında anlaşılacak bir bağlamda kullanmış olması olabilir. Bunu, Ahmed Midhat'ın eserinin 60. sayfasına göndermede bulunarak Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerini zikreden Cevdet Paşa'nın bu ayetlerde geçen ilim kelimesinin ıstılahi değil lügavi anlamlarda anlaşılması gerektiğini ifade etmesinden çıkartabiliriz.³⁹ Dini metinlerde geçen ilim kelimesiyle ilgili buna benzer bir karışıklık modern İslam dünyasında çok yaygındır. Cevdet Paşa'nın zikrettiği ayetler ve birçok hadiste bilgi anlamında kullanılan ilim, bilim anlamında kullanılmış gibi yorumlanmaktadır. Dolayısıyla, Cevdet Paşa'nın bu açıklamalarını her ne kadar Ahmed Midhat'ın kitabında belirli bir kullanım ile irtibatlı olarak yapıyorsa da genel olarak bir tembih ve hatırlatmada bulunmak istediğini, bilgi anlamındaki ilim üzerinde biraz fazla durmasından anlamaktayız.

Cevdet Paşa, öncelikle peygamberlerin bilgisiyle diğer insanların bilgisini ayırarak, bu sonuncular için bilgi türlerini açıklamaktadır. Peygamberlere verilen bilgi ilhamdır. Dolayısıyla onlara bilim değil bilgi verildiğine işaret edilmektedir. Diğer insanların bilgiyi elde etme durumlarını açıklamak için, bilginin (ilmin) önce tasavvur ve tasdiğe ayrıldığını belirten Cevdet Paşa, idrak manasında kullanılan bilginin ya nazarî (sonradan kazanılan, aposteriori) ya da bedihî (bir çaba sarf etmeden kavranılan bilgiler, apriori) olduğunu vurgular. Dolayısıyla apaçık olan kavramsal bilgiler, sonradan elde edilen kavramsal bilgiler, apaçık olan yargısal bilgiler ve sonradan elde edilen yargısal bilgiler şeklinde bilginin klasik kaynaklarımızdaki dörtlü taksimine işaret etmektedir. Bilgi olarak ilmin tanımını yapmanın güçlüğüne işaret eden Cevdet Paşa, bu konuların ayrıntılı olarak Kelam kitaplarında ele alındığını söylemektedir. Cevdet Paşa kısaca filozofların ilmi (bilgiyi) “bir şeyin zihinde hâsıl olan sureti” şeklinde tanımladıklarını, bazı kelamcıların ise “alim ile malum arasında bir taalluktan ibaret olan nisbet-i mahsûsa” yani bilen kişi ile bilinen nesne arasında oluşan özel ilişki veya bu şekilde kişide oluşan bir sıfat şeklinde tanımladıklarını not etmektedir.⁴⁰

Kavramların yerinde kullanımıyla ilgili olarak Cevdet Paşa'nın üzerinde durduğu diğer bir konu *san'at* ile *sinâ'at* arasındaki farktır. Cevdet Paşa *san'at* kelimesinin iş anlamında kullanıldığını, aynı zamanda söz konusu işin melekeye dönüşmesine de *san'at* dendiğini

39 BOA, Y.EE 37/50, 11.

40 BOA, Y.EE 37/50, 12.

belirtmektedir. *San'ata* örnek olarak terzilik, tahtacılık ve yazıcılık zikredilmektedir. Terim olarak işten ziyade meslek için kullanıldığı, dolayısıyla mesleğinde maharetli olan kişiler için “*san'atkâr adam*” denildiğini not etmektedir. *Hirfet* kelimesinin ise çiftçilikten yazıcılığa kadar geçim kaynaklarını elde etmek anlamında kullanıldığını, elinin emeğiyle ailesini geçindiren kişilere *muhterif* denildiğini belirten Cevdet Paşa bu kelimenin *san'at* kelimesinden daha genel bir kullanıma sahip olduğunu ifade etmektedir. “*San'at u hirfet*” şeklindeki her iki kelimenin beraber söylendiği günlük kullanımda *hirfetin* daha düşük olan işler için kullanıldığı *san'at* kelimesinin ise daha muteber olan meslekler için kullanıldığını belirtmektedir. Dolayısıyla *san'at* ile *hirfetin* benzer anlamlara sahip olduğu, ancak bunlardan ilkinin yaygın kullanıma göre daha yüce meslekler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu ikisi arasındaki farkı göstermek üzere birisini övmek için “*san'atkâr adamdır*” dendiğini ama “*hirfetkâr adamdır*” denmediğini hatırlatmaktadır.⁴¹

Cevdet Paşa *sinâ'at* kelimesinin sözlükte *hirfet-i sâni'a* (işçinin işine) yani işçilik demek olduğunu, ıstılahta ise amelin keyfiyetine (işin nasıl yapılacağına) ilişkin bilgi demek olduğunu not etmektedir. *Sinâ'at* kelimesinin *san'at* ile *hirfet* kelimelerinden esas farkı onun ilimle ilişkili olmasıdır. Diğer ikisi ilme dayanmak zorunda değildir. *Sinâ'atın* bir amelin tekrarıyla elde edilen ilim şeklinde de tarif edildiğini, muhakkiklerin ise *sinâ'atı* kendisinden düşünmeksizin iradi eylemler çıkan zihni bir meleke şeklinde tanımladıklarını belirtmektedir. Dolayısıyla, nahiv *sinâ'atı*, mantık *sinâ'atı* gibi kullanımların söz konusu olduğu ve mantıktaki “beş sanat” ifadesindeki sanat kelimesinin aslında *sinâ'at* olduğu Cevdet Paşa tarafından hatırlatılmaktadır. *Sinâ'at* kelimesinin *sinâ'ât* ve *sanâyi'* şeklinde iki tür çoğul yapıldığını, *san'at* kelimesinin ise *san'ât* şeklinde çoğul yapıldığını söylemektedir. Sonuç olarak, geometri için *ilim*, mimarlık için *sinâ'at*, çiftçilik için *san'at* kelimelerinin, mimarlık ve müzikînaslık gibi muteber işler için *sanâyi'* kelimesinin kullanıldığı not edilmektedir. Cevdet Paşa, bu üç kelimeyi tercümede kullanılabilecek Fransızca kelimeleri de tavsiye etmektedir. Ona göre *science* kelimesi *ilim* ile, *métier* kelimesi *san'at* ile, *art* kelimesi *sinâ'at* ile tercüme edilebilir.⁴²

Cevdet Paşa'nın Ahmed Midhat'ın kullandığı bazı ifade ve sözler üzerine genişçe *ilim*, *fen*, *ma'rifet*, *san'at* ve *sinâ'at* gibi kavramları tahlil etmesi ve geçmiş dönemlerde yaygın olan tasniflere dikkat çekmesi, bilim tarihi yazımında asıl kaynakların doğru anlaşılması ve yorumlanması için, kavramların ilgili dönemlerdeki ıstılahtı anlamlarının göz önünde bulundurulması gerektiğini göstermektedir. Buradan yola çıkarak Cevdet Paşa'ya göre bilim

41 BOA, Y.EE 37/50, 16.

42 BOA, Y.EE 37/50, 17. Cevdet Paşa'nın *san'at* ile *sinâ'at* kelimelerinin birbirine karıştırdıkları yönündeki tespiti Babanzâde Ahmed Naim Bey tarafından da gözlenmiştir. Ayrıca, Babanzâde de *art* kelimesinin *sinâ'at* kelimesiyle Türkçeye tercüme etmektedir. Bkz. İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak: Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2016), 268-271. Kara'nın tespitine göre Babanzâde, Cevdet Paşa'nın mantık ve münazara eserlerinden bazı kavramları açıklarken istifade etmiştir. Bkz. *a.g.e.*, 95, 99.

tarihi yazımında günümüzdeki değil, geçmiş dönemlerdeki bilim anlayışının esas alınması gerektiği söylenebilir. Bununla irtibatlı olarak, geçmiş kaynakların ihmal edilmemesi de Cevdet Paşa'nın dikkat çektiği hususlardandır.

Bilim Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: *Felâhat-ı Nabatîye*

Cevdet Paşa, Ahmed Midhat'ın *Tarih-i Ulûm* kitabının ilk cildi için yazdığı değerlendirmede iki farklı yerde bilimler tarihi yazılırken göz ardı edilmemesi gerektiğine inandığı *Felâhat-ı Nabatîye* adlı kaynağa değinmektedir. İlk yerde Cevdet Paşa, “*Felâhat-ı Nabatîye* ki onu mütalaa edenler Tevrat'tan çok eski bir kitab olduğuna hüküm ederler” ifadeleriyle eseri tanıtmaktadır.⁴³ İbn Vahşiyye (10. yüzyıl) tarafından Keldaniceden Arapçaya çevrildiğini, Avrupa kütüphanelerinde nüshaları olmadığı için henüz Avrupalı filozoflar tarafından incelenmediğini, ancak Avrupa'daki ziraat ilminin kaynağının bu kitap olduğunu söylemektedir.⁴⁴ Cevdet Paşa'nın bu kitaba değinmesinin nedeni Ahmed Midhat'ın ilimlerin ve medeniyetin kökenleriyle ilgili ifadeleri olabilir. On dokuzuncu yüzyılda ırkçı ve milliyetçi söylemlerin ortaya çıkmasıyla birlikte bu konu özel bir ilgi görmüştü. Cevdet Paşa *Felâhat-ı Nabatîye*'de “Babil'in sair bilâda faik olduğu ve hep ihtiraâtın Babil'den zuhûr ettiği ve Mısır'ın bazı ihtiraâtı var ise de Babil'e taklid yolunda idüğü muharrerdir” diyerek bilim ve medeniyetin beşiği olarak Mezopotamya'yı işaret etmektedir. Cevdet Paşa, coğrafya üzerinden yaptığı akli çıkarımlarla da medeniyetin Mısır'dan önce Babil'de ortaya çıktığını göstermeye çalışmaktadır. Ancak, kendisinin bilim ve medeniyetin ilk olarak Hindistan'da çıktığına inandığını “*Felâhat-ı Nabatîye*'de Hind lafzını görmedim. Lakin hazret-i Adem'in âlem-i şemse sefer ederek oradan pek çok tohumlar getirdiğini ve ehl-i Babil'e bu gıdayı zirâiyetini ta'lim ettiğini yazıyor. Bu âlemden maksudı Hind olmak muhtemeldir.” ifadelerinden çıkarabiliriz.⁴⁵

İkinci yerde ise ilimlerin aktarımı bağlamında Ahmed Midhat'ın Fenikelilerden, Mısırlılardan, Mezopotamyalılardan, Hintlilerden kendilerine derli toplu kitapların ulaşmadığı yönündeki ifadelerini ret bağlamında Cevdet Paşa, Hint dilinden astronomi alanında yapılan Arapça çevirilere ve Mezopotamya medeniyetinin ürünü olarak gördüğü sekiz büyük cilt tutan İbn Vahşiyye'nin *Felâhat-ı Nabatîye* adlı ziraat ile ilgili eserine değinmektedir.⁴⁶ Cevdet Paşa'nın hem bilimlerin kökeni hem de İslam dünyasına aktarımı bakımından *Felâhat-ı Nabatîye*'yi önemli bir kaynak olarak gördüğünü söyleyebiliriz.

43 BOA, Y.EE 37/50, 9.

44 *Felâhat-ı Nabatîye* ile ilgili bir araştırma için bkz. Elaine Van Dalen, “Scientific Method in Late-Antique Paganism: The (Rational) Empiricism of Al-Filâha l-Nabatîyya (The Nabatean Agriculture)” *Arabica* 68, 5-6 (2021): 510-56. Van Dalen'in bu makalesinde belirttiğine göre *Felâhat-ı Nabatîye* muhtemelen geç antik dönemde (6-9. yüzyıllar arasında) bir araya getirilmiştir. Bu da Ahmed Cevdet'in tahmin ettiği gibi eserin Tevrat'tan daha eski bir tarihte yazılmadığını göstermektedir.

45 BOA, Y.EE 37/50, 9.

46 BOA, Y.EE 37/51, 1.

Osmanlı Türkçesinin Bilim Dili Olmaya Uygunluğu

Cevdet Paşa'nın hem diğer eserlerinde hem de incelediğimiz değerlendirme yazısında önemle üzerinde durduğu konulardan bir diğeri ise dil meselesidir. Türkçenin diğer pek çok dilin sahip olmadığı bazı incelikleri ve meziyetleri olduğunu belirten Cevdet Paşa, Osmanlı diline pek çok Arapça, Farsça ve diğer dillerden kelime ve ibare girmesine rağmen Türkçe gramerin muhafaza edildiğini, böylece dilin hem lügatçe hem de edebiyatça zenginleştiğini belirtmektedir. Bilim dili olduğu tartışmasız olan Arapçadan terminolojiyi alarak kendisine mal ettiğini vurgulamaktadır. Cevdet Paşa, Avrupa'da fen bilimlerindeki yaratıcılıkla beraber yeni kavramların türediğini ve bu kavramların Arapçada benzeri olabileceğini, olmadığı takdirde Türkçenin ahengine uygun bir şekilde yeni terimlerin ileri sürülmesi gerektiğini yazmaktadır. Ahmed Midhat'ın da bu konulardaki katkılarından dolayı Osmanlılar tarafından takdir edildiğini söylemektedir.⁴⁷ Türkçenin bilim dili olması ile ilgili temel sıkıntılardan birinin imlayla ilgili olduğunu düşünen Cevdet Paşa, bu durumdan şikayetçi olarak adeta imlada reform talebinde bulunmaktadır.⁴⁸

Cevdet Paşa'nın dile verdiği önemin bir başka tezahürü de Ahmed Midhat'ın gönderdiği metindeki imla hatalarına dikkat çekmesidir. Örneğin zaten çoğul olan *âlihe* kelimesinin *âliheler* şeklinde ikinci defa çoğul yapılarak kullanılmasını eleştirmektedir.⁴⁹ Paşa, konuyla ilgili doğru kullanımlar için Ahmed Midhat'ı *Kavâid-i Osmâniyye* adlı çalışmasına yönlendirir. Cevdet Paşa'nın dille ilgili ihtarlarını dikkate alarak bilim tarihi yazımında dilin doğru kullanımının önemine vurgu yaptığımızı söyleyebiliriz.

Sonuç

Ahmed Midhat'ın *Tarih-i Ulûm*'u üzerine Cevdet Paşa'nın yazdığı kitap değerlendirmesini tahlil eden bu makalemizde, son dönem Osmanlı'da bilimle ilgili eserler üzerine yazılan takriz ve benzeri kitap kritiklerinin bilim tarihi yazını içinde sayılması gerektiğine dikkat çekmeye çalıştık. Cevdet Paşa'nın bu değerlendirme yazısında ve yukarıda işaret ettiğimiz diğer takrizlerinde, incelediği kitaplardaki eksikliklere işaret etmekle yetinmediğini, aynı zamanda bilim tarihiyle ilgili önemli açıklamalar verdiğini gördük. Dolayısıyla değerlendirmelerinin sadece birer eleştiri olmaktan öte bilim tarihiyle ilgili özgün anlatımlar içerdiği söylenebilir. Nitekim Cevdet Paşa, *Tarih-i Ulûm*'un kendisine gönderilen kısımlarını yakın okumaya tabi tutarak çeşitli açılardan eleştirmekle yetinmemiş, bu vesileyle İslam ve Osmanlı bilim tarihindeki gelişmelerle ilgili bir çerçeve sunmuş ve bilim tarihi yazımında dikkat edilmesi gereken hususlara göre ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir. Cevdet Paşa, Ahmed Midhat'ı eserindeki yazım yanlışları, konuyla ilgili eksik bilgiler, kavramların yerinde kullanılmaması

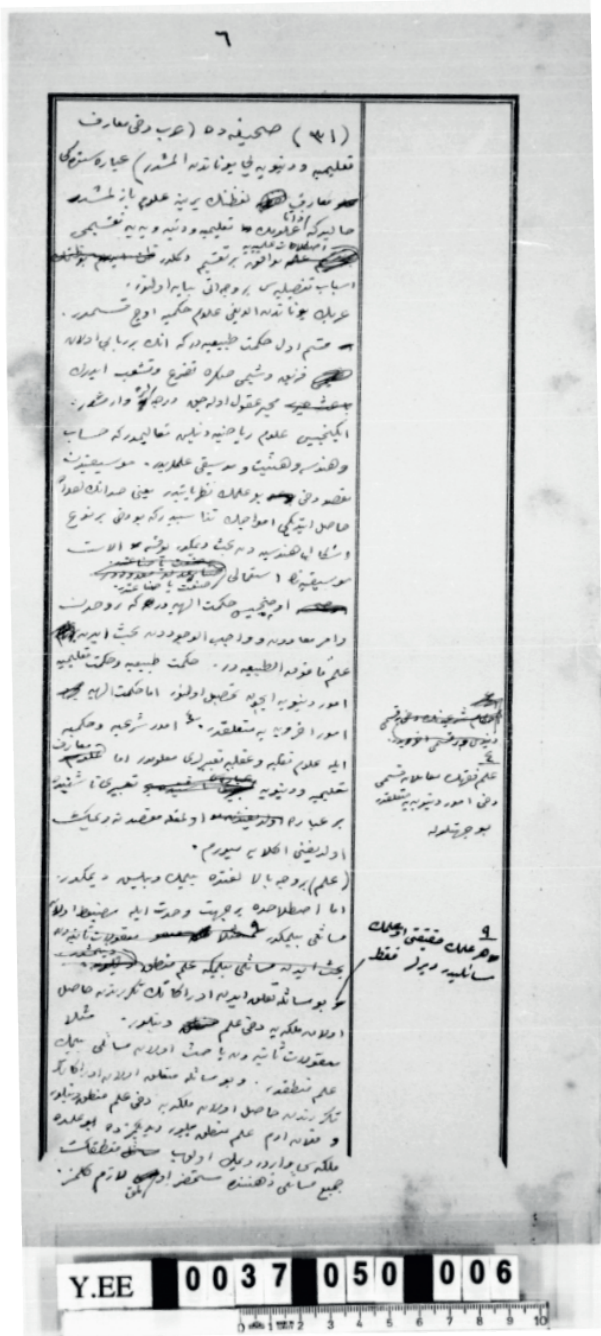
47 BOA, Y.EE 37/50, 15.

48 Aynı yer.

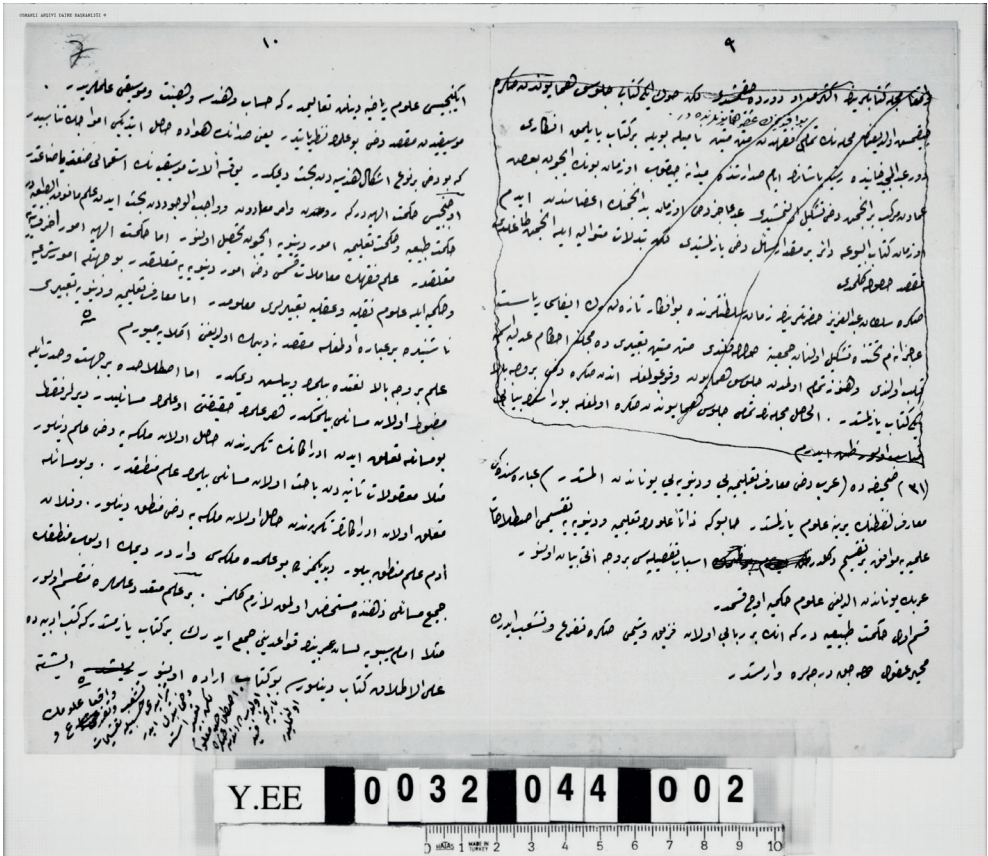
49 BOA, Y.EE 37/50, 8.

gibi değişik konularda eleştirmekle yetinmemiş, aynı zamanda İslam ve Osmanlı dönemi bilim tarihi yazımı için uyarılarda bulunmuştur. Cevdet Paşa, bilim tarihine önemli katkıda bulunan bilim adamlarının göz ardı edilmemesi gerektiğine, yine İslam bilim tarihinin on ikinci yüzyıldan sonra gerilediği tarzındaki modern dönemdeki anlatıma karşı bilimlerin on altıncı yüzyıla kadar geliştine, Osmanlı son döneminde bilime çeşitli katkılarda bulunan alimlerin olduğuna vurgu yapmaktadır.

Cevdet Paşa'nın uyarı ve eleştiride bulunduğu konulardan en önemlisi, modern zamanların bilim tarihi yazımında kavramların değişen anlamlarının dikkate alınmamasıdır. Bu bağlamda, Cevdet Paşa özellikle Ahmed Midhat'ın *ilim*, *ma'rifet*, *fen* ve *san'at* kavramlarıyla bu kavramların parçası oldukları ifadeleri daha dikkatli kullanması konusunda uarmıştır. Kavram analizlerinden, Cevdet Paşa'nın özellikle modern zamanlarda bilim-din çatışması söylemi esas alınarak bilim tarihinin yazılmasının problemlerine işaret etmeye çalıştığını söyleyebiliriz. İslam ve Osmanlı dönemi bilim tarihiyle ilgili sunduğu çerçeve ve uyarılarda bulunduğu hususlar göz önüne alınarak, Cevdet Paşa'nın değerlendirmesini Türkçe bilim tarihi literatüründeki öncü eserler arasında saymamız gerekmektedir. Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Ulüm*'a yazdğı tenkitlerin ve kavram tahlillerinin halen İslam ve Osmanlı bilim tarihini araştıranlar için önemli bilgiler ve uyarılar içermesinden dolayı ekte çeviri yazısını neşrediyoruz. Böylece, Ahmed Midhat'ın bu tenkitleri ilk aldığında Fatma Aliye'ye yazdğı mektuplarında ifade ettiği neşretme arzusunu da gerçekteştirmiş bulunuyoruz.

Resim 1. Cevdet Paşa'nın, Ahmed Midhat Efendi'nin *Tarih-i Ulûm*'una, kendi el yazısıyla yazdığını düşündüğümüz müsvede halindeki değerlendirmesinden bir sayfa (BOA, Y.EE. 37/50, 6).

Resim 2. Cevdet Paşa'nın, Ahmed Midhat Efendi'nin *Tarih-i Ulüm*'una yazdığı değerlendirmenin nispeten temize çekilmiş kısmından bir sayfa (BOA, Y.EE. 32/44, 2)

EK - Ahmed Cevdet Paşa, [Ahmed Midhat Efendi'nin *Tarih-i Ulûm*'unu Müntekidâne Mütalaa]

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Y.EE. 37/50 ve 37/51

Bihi

Üdebâ-yı asrımızın mümtâz ve serbülendi Ahmed Midhat Efendi hazretleri ismi müsemmasına mutâbık olarak *Tarih-i Ulûm* nâmıyla bir kitâb-ı nâyâb tahrîr ve te'lifine meşrû buyurmuş ve müntekidâne mütalaa olunmak üzere mukaddimesini göndermiş olduğundan ibtidâ sathîce okundu. Mebâdisinden netâyicine istidlal olundu.

Lisanımızda envâ-ı ulûma dair bunca güzel eserler yazılmakta olduğundan bir de tarih-i ulûm yazılmasını çoktan beri arzu ederdim. Lakin pek müşkil bir iş olduğundan bunu temenni-yi muhâl-i âdi sırasında tutardım. Ve eğerçi *Mukaddime-i İbn Haldun*'un fasl-ı sâdisi tarih-i ulûm demek ise de ulûmun İbn Haldun asrındaki haliyle şimdiki ahvâli arasında fark-ı azîm var.⁵⁰

Kütüb-i Yunaniyye lisan-ı Arabîye nakl u tercüme olundukta hükemâ-yı İslâmiyye ânların üzerine mükibb u münhemik oldular. Yeniden yeniye çok şeyler buldular. Sonra bilâd-ı şarkîyye envâ-i ihtilâlât ile herc ü merc olunca seyyah-ı cihan peymâ-yı medeniyet Avrupa kıtasına intikal etti. Ona tâbi olan ulûm-ı hikemiyye dahi arkasından gitti. Lakin gittiği gibi kalmadı. Çok teşa'ub etti, pek ziyade vüs'at buldu. Her bâbı birer büyük kitap oldu desem hak tabir olmaz. Zira hikmet-i tabiiyenin birer bâbı olan fizik ve şîmî [Fr. chimie] pek vâsi' birer ilm-i müstakil oldu.

İlm-i mantıkın eşkâl-i malûmesi gibi Öklid'in eşkâl-i hendesîyesi dahi kâbil-i zamm u ilâve olmadığı halde hükemâ-yı İslâmiyye ceyb ve tamam-ı ceyb, mümâs ve tamam-ı mümâs gibi nice dekâyik-i hendesîye keşf u istihrâc ve fenn-i zîci tevsî ve ikmâl ettikten başka havâss-ı adedden bahis olan aritmâtîkâ ilminde i'mâl-i fikr ile fenn-i cebr ve mukâbeleyi tevlîd u tecsîmine bezl-i cehd-i cehd eylemişler idi. İbn Haldun ulema-yı Mağribden olduğu halde Meşrûkîn bu yoldaki terakkiyatından habîr olmuş ise de mertebe-i terakkiyatı tamamıyla öğrenememişti. Halbuki Şarkın ahvâli serâpâ muhtel ve hükûmât-ı İslâmiyye münhal olarak vahşi Moğollar Buhara ve Semerkant ve Hârezm ve Horasan kitabhanelerini yıktılar. Hükemâ-yı Yunaniyye ve ulema-yı İslâmiyyenin mahsul-i fikirleri olan bunca kitapları yaktılar. Ve Bağdadı istila ettiklerinde ulûm-ı akliyye ve nakliyyeye dair bergüzâr-ı eslâf olan kütüb-i nefiseyi Dicle nehrine attılar.

Köşede bucakta kalan âsâr-ı selef ile beraber cebir dediğimiz mevlûd-i nevdâd dahi şâyân-ı şefkat bir lakît-i ayb gibi elden ele tedâvül ederek galiba hatime-i felâsife-i İslâm olan İbn

50 İbn Haldun *Mukaddimesi*'nin söz konusu altıncı faslı Ahmed Cevdet tarafından Osmanlıcaya çevrilmiş ve çokça ilgi görmüştür. Latin harfleriyle baskısı için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi*, terc. Ahmed Cevdet Paşa, haz. Yavuz Yıldırım vd. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2008).

Rüşd'ün âsârıyla beraber Avrupa kıtasına aşırılıp felâsife-i Avrupa onu büyüttüler, terbiye ettiler. Ona yeni lisan öğrettiler. Müvellidleri olan ulema-yı Şarka verilip de görseler onu tanıyamazlar ve lisanını anlamazlar. [Y.EE 37/50, 1]

İlm-i hey'et ise Avrupada esasından değişti. Gökler kabil-i inkisam olmamak gibi nice kavâid-i Yunaniyye bozuldu. Dürbîn icad olundu. Gözle görülemeyen nücûm dürbînler ile görülür oldu. Fenn-i elvân meydana çıkıp nücûmun ziyalarından ecza-yı terkibiyelerine istidlal edilir oldu. Mûsikî ve müceddeden ihtirâ olunan fûnûn ve sinâ'ât ve san'ât bahislerine girişmeyelim. Zira bahis uzar sadeden çıkılmış olur.

El-hasıl İbn Haldun'un vermiş olduğu malumat ve tafsilat şimdiki tarih-i ulûmun bir fihrist-i icmâlî olur ve pek nakıs kalır. Tarih-i ulûm zaten bir bahr-i azîm olup şimdi onu Bahr-i Muhît-i Garbî ile birleştirmek lazım gelir. Bu ise mecma'ul-bahreyn-i şark ve garb olan bir edîb-i kamilin pek büyük ve pek çok külfetli zahmetler ihtiyar etmesine tevakkuf eder. İşte Midhat Efendi böyle bir emr-i hatîri deruhde etmiştir.⁵¹ Bu azîmeti ise ne Akdeniz seyahatlerine benzer ne de Argo sefinesiyle Karadenize sefer gibidir. Devr-i âlem için Çin sevâhiline kadar gitmek üzere Bahr-i Muhît-i Garbî'ye açılmak ister. Ahsen-i ibtidâ ise hüsni-intihaya delil olmakla şimdiden zât-ı âlîlerini lisân-ı teşekkürle tebrik eylerim. Arzu buyurdıkları intikâdâta dahi ber-vechi âti devam ederim. [Y.EE 37/50, 2]

...⁵² “5” sahifesinde (iştirak) yerine müşareket, “14” sahifesinde (mevzu'una yerine (mevzu'uyla) yazılmasının sebepleri bilinmek için *Tertib-i Cedid Kavâid-i Osmaniye*'nin (79) sahifesine atf-ı nazar buyrulması müstercâdır.⁵³

51 Bu cümlemin devamından sayfa sonuna kadarki metin sonradan not olarak eklenmiş ve önceden yazılan aşağıdaki ifadeler kare içerisinde alınıp üzerlerine çizgi çekilmiş, esas metinden çıkarılmak istenmiştir. Çıkarılan pasaj şöyle: “Geçen sene bir kotra ile Marmara denizine sefer edip kenarlarda dolaşarak avdet ile hayli malumat-ı coğrafıyye getirmiş idi. Lakin bu azîmeti ne Akdeniz seyahatlerine benzer ne de Argo sefinesiyle Karadeniz seferine benzer. Devr-i âlem için gayet büyük bir vapur ile Bahr-i Muhît-i Garbiyye açılıp da diyar-ı Siniyye kadar gitmek ister. Rabbim selamet versin her vecihle onu muvaffak buyursun duasını tekrardan başka bizce bir diyecek yok. Ya arzu buyurdıkları intikâd yolunda ona ne muâvenet eyleyeceğiz. Hiç. Hiç mi? Hiç. Yok yok öyle de olmaz. Hiç olmaz ise onu teşvik ile teşyi yolunda biz de bir eski başerde ile kıyı sularında dolaşırçasına âlem-i hayal ve hafızaya bir sefer edelim de ratb u yabis her ne ele geçerse takdim edelim.”

52 3. sayfanın baş tarafından birkaç satırlık kısım yırtılmıştır. Ancak BOA, Y. EE, 32/44 numaradaki evraktan bu kısmın *Mecelle*'nin yazımıyla ilgili olduğunu tahmin etmekteyiz. Bu evrak içinde bulunup bizim çeviri yazısını verdiğimiz evrakta bulunmayan notlardan birisi şöyledir: “Mukaddime'nin (24) sahifesinde *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'nin Sultan Abdülaziz devrinin âsârından olduğu beyân buyrulmuş. Vâkı'a öyledir. Lakin devr-i Abdülmecid Hânî'de ve Reşid Paşa'nın sadaretinde ilm-i fikhîdan icâbât-ı asriyyeye uyacak surette *Metn-i Metin* namıyla bir kitab telif olunmak lüzumu tezekkür olunarak bazı ulemadan mürekkeb bir encümen teşkil olunup abd-i âciz dahi azâlığına tayin olunmuş idim. *Kitabü'l-Büyyü'*a dair hayli şeyler yazıldı. Lakin tebeddülât ve tahavvülât vukuuyla işe bir netice verilmeden encümen dağıldı. Sonra devr-i Abdülaziz Hânî'de Halep valiliğinden adliye nezareti makamına getirildiğinde bu bahis tazelandı ve riyaset-i âcizanem tahtında bir cemiyet-i ilmiyye teşkil ve *Metn-i Metin* nâmı *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* nâmına tebdil olundu. Hayli kitablar yazıldı. Lakin henüz tamamlanmadan teceddüd-i saltanat vuku buldu ve iki kitabı vefî-nimet efendimizin evâil-i saltanatlarında tab' olundu. İşte işin hakikati budur! Bunu nasıl yazmak lazım gelirse ifa-yı muktezası re'y-i rezîn-i âlîlerine müfeyvazdır. Maksud-ı âcizi hakikat-i hali ihtardan ibarettir.”

53 Cevdet Paşa, Midhat Efendi'nin *Tarih-i Ulûm*'unu değerlendirirken sayfa numaralarına farklı şekillerde atıfta bulunmuştur. Bazen çift tırnak kullanarak, bazen parantez içerisinde sayfa numaralarını yazıp yanında da sahife kelimesini ekleyerek ilgili sayfalara işarette bulunmuştur. Örneğin: “5” sahifesinde; (12) sahifede. Bazen de

Mukaddimenin (11) sahifesinde *Fetâvâ-yı Feyziyye*'den sonra *Behce* ve *Netice*'nin de ilavesi esbabının ber-vechi dahi beyanı münasib görünmüştür. Hâlâ Fetvahâne bu dört kitaptan aynen nakl ile fetva verir. Bu kütüb-i erba'a fetvahânenin en başlı me'hazı olup *Ali Efendi Fetâvâsı* cümlesinden mevsûk ve muteberdir. Fakat mesâil-i kalîlede fetvaları itlâkı üzere nakl olunamayıp diğer kütüb-i fetâvânın tasrihatıyla ifta olunur. Binaen aleyh *Ali Efendi Fetâvâsı*'ndan sonra diğer üçünden biri zikr olundukta baki ikisinin de zikri lazım gelir. Mevcud olan Türkçe fetvalarda bulunmayan bir mesele istiftâ olundukta Fetvahâne kütüb-i fikhîye-i Arabîyyeden şifâhen cevap verir ise de fetva yazmaz. Bi't-tercüme fetva yazabilmek için fukahadan mürekkep bir encümen yapıp da orada tercüme olunmak usûl-i mer'iyye iktizâsındandır. Bu usûl dahi Ebussuûd Efendi'den sonra teesüs etmiştir. Çünkü bu tercüme yolunu şâhrâh eden Ebussuûd Efendi'dir. Ve mütekelliminin hatimesi Kemal Paşazâde olduğu gibi fukaha-yı Rum'un hatimesi de Ebussuûd Efendi'dir. Ândan sonra bu tercüme işi fetvahâneye katılmıştır. Ve fetvahânedeki pek mükemmel ve ilm-i fikihta mahir müsevvidler yetişip lisan-ı Osmanî dahi bir mertebe daha kesb-i nezaket eylemiş olduğundan fetvahâne heyeti âleme merci olmuştur. Verilen fetvalar ise daima baş müsevvidin ceridesinde mukayyet olarak lede'l-icab andan nakl ile fetva verilegelmiştir. İşte bu fetvaları Ali Efendi cem'etmiştir. Diğer kütüb-i selâse dahi bu yolda tertib olunmuştur. Bunların fazl u meziyyeti Fetvahâne hey'etine ait olup cem'ine himmet eyleyen zevât-ı kiramın nâmları dahi hayr ile yâd oluna gelmiştir. [Y.EE 37/50, 3]

(12) sahifede (yazılmamış olduğunu zann âh.) ibaresindeki (olduğunu) lafzının tayyına cüret olduğunun sebebi *Tertib-i Cedid Kaâaid-i Osmaniye*'nin (69) sahifesine müracaatla malum olur. Lakin burada dahi birkaç söz ile bir mertebe daha izah-ı meram edelim. Sanmak ve zan ve zu'm ve tahmin ve 'add ve i'tibar ve i'tikad etmek ve bunların emsali kelimeler ef'âl-i kulûbdandır ki onların mâ-ba'di birer terkiib yani cümle olup mazmunları olan nisbet-i zihniyye kalbe mahsus olduğundan onlara ef'âl-i kulûb denilmiştir. Nitekim ben onu saygılı bir adam sanırdım denilir, onun saygılı adam olduğunu sanırdım denilmez. Ama tanımak, sezme ve bir şahsın suretini zihinde tahayyül etmek ef'âl-i kulûbdan addolunmaz. Arapça ma'rifet dahi böyle bir emr-i cüz'iyi tanımak ve bir basit manayı zihinde tahayyül etmek makamlarında istimal olunup terkipler üzerine dahil olmadığına mebni ef'âl-i kulûbdan addolunamaz. Lisanımızda bilmek lafzı iki makamda istimal olduğu gibi anın Arapçası olan (ilim) lafzı dahi iki suretle istimal olunur. Ve ef'âl-i kulûbdan olduğu surette iki mef'ûle müteaddi olur (*küntü a'lemuhu ediben*) gibi ki ben onu edib bilirdim demek olur. Ve bir mef'ûle müteaddi olduğu surette ef'âl-i kulûbdan sayılmaz (*'alimtü hâlehu*) gibi ki onun halini bildim demek olur.

İlim ile ma'rifet arasında diğer bir fark dahi vardır ki ma'rifet bir şeyi bilmez iken öğrenip

bir başlık gibi sayfa numarasını kullanmıştır. Örneğin: Sahife 47. Belgelerdeki kullanımı çeviriyazıda aynen korumayı tercih ettik.

de bilmek demek olduğundan cehl ile mesbûk olduğuna mebni (Allahu ‘ârifun) denilmez. Ama ilmin umumu olduğundan (*Allahu ‘âlimun*) denir. Kavâid-i Arabiyye ile meşgul olanlar bu dakikalara riayet eylemek mecburiyetinde bulunmak tabiidir. Lakin *Kavâid-i Osmaniyye*’yi cem’ederken icra olunan tedkîkât sırasında me‘a’t-te‘accüb gördüm ki lisanı bozulmamış bir Türk, filan adamı iyi sanırdım diyor, iyi olduğunu sanırdım demiyor. Kudema-yı münşiyân-ı Osmaniyân dahi bu dakikalara riayet eylemekte oldukları halde karîbu’l-‘ahdde zuhur eden galatât arasında filan iş tesviye olundu sanırım diyecek yerde filan işin tesviye olunduğunu sanırım tabiri dahi zuhur etti. Lakin halis lisan-ı mâderzâdiyle tekellüm eden Türkler öyle demiyorlar. Zemaşeri’nin dekâyık-ı Arabiyyeyi mesâil-i hikemiyyeye muadil tutması işte bu gibi hikmetlere mebnidir ki mesâil-i hikemiyye ile dekâyık-ı edebiyye zekâvet ve fetânetin mihakkidir. [Y.EE 37/50, 4]

“15” Sahife münderecatına dair bazı ihtârât

İlm-i fikh kitaplara ve kitaplar bablara münkasimdir ve bablar dahi fasıllara taksim olunur. Kitaplardan biri (Kitabu’s-Siyer)dir ki kütüb-i fikhın ekserisinde on üçüncü kitap olmak üzere mukayyettir. Buna Kitab-ı Cihad ve Kitab-ı Meğâzî dahi denir. Siyer sîretin cem’idir. Sîret lügatte yürüyüş manasınadır. İstîlâhât-ı fukahada askerın suret-i seyr ve hareketi ve a‘dâ ile olan muamelat-ı meşru‘a ve hukuk-ı milliyesi demektir. Emval-i ganâimin taksimi ve müste‘men ve haraç ve cizye ahkamı hep Kitab-ı Siyerde mündericidir. Hukuk-ı milelden bahsolunduğu sırada hukuk-ı millet-i İslâmiyyenin milel-i saireye karşı ne olduğunu bilmek için bu kitaba müracaat olunmak lazım gelir. Devlet-i Abbasiyenin en parlak devri olan Harun Reşid zamanında muamelat-ı cihâdiyye tekessür etmekle imam Muhammed aleyhi rahmetü’s-Samed hazretleri bu kitabın mündericâtını müstakillen bir cilt olarak telif edip imamı Serahsi onu şerh etmiş Münib Efendi dahi tercüme eylemiştir.⁵⁴ Ondan Münib Efendi’nin ilm-i fikhîta olan bidâ‘ası malum olur. Lakin asrının tehâtubuna göre tercüme lisanı olduğundan onunla kendisinin edebiyattaki mertebe-i mahareti anlaşılmaz. *Mecmua-i Münşeât*’ı mütalaa olunursa elsine-i selase üzere edebiyatta olan maharet-i fevkaladesi müstebân olur. Merhum Âli Paşa’dan ‘âriyet olarak alınıp mütalaa olunmuş idi. Bir nüshasını edinemedim ki şimdi onunla istişhad eyliyeyim. Lakin eser-i hâmesi olan *Zeyl-i Devhatü’l-Meşâyih* mütalaa buyrulsa lisan-ı Osmanideki kuvve-i kalemiyesinin bir dereceye kadar kadri anlaşılır. Tarz-ı kadim inşamızın islahına bir çığır açmış gibidir.

Çünkü Okçuzâde’nin fazl u kemaline diyecek yoktur. Lakin münşeati yüzü yazılmış belki boyanmış telli pullu gelinler gibi o kadar sanâyi‘-i bediyyeye müstağraktır ki lisan-ı Osmanînin hüsn ü âni görünmez olmuştur. Hoca Sadeddin Efendi’nin âsârı ona nisbetle çok sade ise de yine muğlaktır. Veysi’nin sebk ü ifadesi pek güzeldir lakin bir müşrike evsaf-ı nebeviyyeyi bir

54 Münib Efendi ve *Terceme-i Şerhu’s-Siyeri’l-kebir* adlı eseriyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Özel, “Ayıntâbi, Mehmed Münib,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 4 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 245-246.

mümin-i hakikinin ağzından çıkan tavr u eda ile söylettirir. Bu ise belagata münafidir. *Nergîsî Münşeati* ise tumturak elfâz ve tetabü-i izâfât ile memlu olup arada kavâid-i lisana muğayir terkipler bulunur. Karaçelebizâde Aziz Efendi ânlarla nisbetle ehvendir. Lakin o kadar seci' meraklısıdır ki secilere meâniyi feda ediverir. Eğerçi Münib Efendi dahi sanâyi'-i bediyyeye riayet eyler ise de manayı muhasenât-ı lafziyyeye feda etmez. Hemşehrîsi olan Âsım Efendi ilmen onun ka'bına varmamış ise de *Kâmus* ve *Burhân-ı Kâtî*' tercümeleleriyle daha büyük hizmet eylemiş olduğu müsellemtândır. [Y.EE 37/51, 3]

Âsım Efendi'den Şânîzâde'ye geçilecek iken Behcet Efendi'ye atlanmış. Halbuki lisan-ı Osmanîde ıstîlâhât-ı tıbbiyyeyi vaz' ile büyük hizmet eyleyen Şânîzâde'dir. *Tarih*'i dahi şayan-ı mütalaadır. Latinceyi de pek iyi bilenlerdendir. *Teşrih*'i ve *Hamse*'si ilm-i tıbda maharetini isbata iki şahittir. Doğrusu asrının yegane tabib ve feylesofu idi. *Tarih-i Cevdet*'in (11) cildinin (15) sahifesinde beyan olunduğuna göre o zaman hekimbaşılık dahi onun hakkı idi.⁵⁵ Lakin o zaman hekimbaşılık hastalara baktırıcı bir memuriyet demek olup hekimbaşılardan hakikaten tabib olmaları mültezem değil idi. Behcet Efendi'nin cedit Hayrullah Efendi asrının huzzâk-ı etibbasından imiş. Ama Behcet Efendi hem-asrî olan Şânîzâde ve Arif Hikmet Bey ve sair fuhûl-ı ulema sırasında sayılmaz imiş. Lakin dühât-ı asırdan hoşsohbet ve hazırcı cevap bir zat-ı ma'ârif-simat olup deha ve zekası hasebiyle büyük pederinin mansabını zabt eylemiştir. Dühât-ı asırdan olan memurin-i siyasiyenin esâmîsi ta'dâd olunacak olursa onun ismi çok yukarılara çıkarılmak lazım gelir. Devr-i Selim Hânîde mevleviyetle Mısır'a gitmiş olduğundan Napolyon'un Mısır'ı suret-i istilasına dair yazmış olduğu tarihçesi devr-i Mahmud Hânîde tab' olunmuştur. Ondan başka bir de *Hezâr Esrâr*'ı vardır ki nâ-tamam kaldığından biraderi Abdülhak Efendi onu itmam ettirmiştir. Başka eserlerini görmedim.

Behcet Efendi hekimbaşı oldukda Şânîzâde dahi vak'a-nüvis nasb olunmakla İzzet Molla bak şu halimize ki bir müverrih hekimbaşı ve başhekim vak'anüvis oldu demiş. Bu gibi sebeplerden naşî Behcet Efendi Şânîzâdeyi istirkâb ederek nihayet nefyettirmiştir.

Çünkü o zaman Beşiktaşta bir encümen-i ulûm⁵⁶ ve ma'ârif olup müdiri Melek Paşazâde sadr-ı Anadolu payelülerinden Abdulkadir Bey ve başhocaları Şânîzâde ile Ferruh Efendi imiş. Her kim bir fennin tahsili için encümene müracaat eyler ise onu okutmak yahut hoca tayiniyle okutturmak bu encümenin vazifesi olup eğer ulûma dair ise Şânîzâde'nin ve edebiyata dair ise Ferruh Efendi'nin vazifesi imiş. Encümenin masarfatı 'ârifâne ile idare olup a'zâsı memuriyetle taşralara gittiklerinde dahi hisse-i 'ârifânelerini encümene gönderirler imiş. Bu encümenin okutup ya okutturup yetiştirmiş olduğu adamlara yetiştik, onlar ile çok görüştük.

55 Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1292). Bu cildin bir kopyası için bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Hasib Efendi no 384.

56 Kulüb kelimesinin üstü çizilip yerine encümen kelimesi yazılmıştır.

Bektaşilerin def' u izalesi sırasında Behcet Efendi def'-i rakip için bu encümenecma'-ı Bektaşiyân rengi vermekle Şânîzâde'nin nefyine lüzum gösterilmiş Ferruh Efendi ile Kadri Bey dahi onun nârına yanıp onunla beraber nefy olunmuşlar. Fakat Ferruh Efendi o zaman *Tefsir-i Mevâkib*'i telif ile meşgul olduğundan Sultan Mahmud Han hazretleri onun uzak mahalle gitmesini tecviz buyurmayıp tefsiri itmam üzere Kadıköy karyesine nefyetmekle Ferruh Efendi tefsirini Kadıköy'de itmam etmiştir.⁵⁷ [Y.EE 37/51, 4]

Bu encümen ulûm ve edebiyat-ı Osmanîyyeye hayli hizmet eylemiştir. Payidar olsa daha çok hizmet eyliyecek idi. Lakin Behcet Efendi⁵⁸ def'-i rakîb için bu encümeni dağıtmıştır. Tafsili *Tarih-i Cevdet*'in on ikinci cildinin (212) sahifesindedir.⁵⁹ Lakin *Şânîzâde Tarihi*'nin ahirinde bu dakikaya ima için (*Hâzihi gayetü tarihina el-meğya [?] bi-sebebi Behcet Ğâlina*) deyu muharrer olduğundan şu ibareyi şerh edeyim. Behcet Efendi'nin istihdam ettiği etıbbadan (Ğalina) nam tabib onun sayesinde iyice meydan almış ise de Şânîzâde'nin şöhreti onun şöhretini bastırmakla Şânîzâde'yi Behcet Efendi mansıbından dolayı istirkâb eylediği gibi Ğalina dahi sînâ'at-ı tıbdaki maharetinden dolayı istirkâb edermiş. Binaen aleyh Şânîzâde'nin idbârından ikisi dahi mübtehic ve memnun olmuşlardır. (*Ğâli*) *ğulüvvden* ism-i faildir. Ve *ğâlina* lafzına bizim mütecevazimiz ve müteaddimz manası verilebilir. Ber-vech-i bâlâ ma'hûd tabibin de ismi olduğundan bunda san'at-ı ibhâm ve tevriye vardır.

İshak Efendi'nin *Ulûm-ı Riyâziyye*'si⁶⁰ meydanda olmakla hüsn-i hizmetine lisan-ı senâ ile teşekkür ve duadan başka diyecek bir şey yoktur. Lakin ondan evvel Mühendishane-i Berriyye hocası olan Hoca Hüseyin Efendi'nin de hizmeti unutulmamalıdır ki İshak Efendi'den evvel *Kitab-ı Öklidis*'i lisan-ı Osmanî üzere pek münakkah olarak tahrir etmiş ve pek güzel bir *Mecmua-i Mühendisîn* vücuda getirmiştir. Bu Hüseyin Efendi Arabistan ordusu müşiri iken Dımeşk-i Şam'da tîmâr-ı hayat eyliyen Emin Paşa'nın pederidir. Bu Emin Paşa dahi Avrupa'dan en mükemmel malumat ile İstanbul'a gelip Mekteb-i Harbiyye programlarını tanzim ve zirâ'-ı Osmanîyyenin metre ve kıyyelerin kiloya nisbeti gibi mesâil-i mühimmeyi hall ü teşrih ve İstanbul'da ibtidâ tamamî ve tefâzulî gibi fûnûn-ı cedidenin dekâyikinden bahs eden meşhur Emin Paşa'dır.

Hüseyin Efendi'den evvel Mekteb-i Bahriyye'de riyaziyyât hocası olan meşhur Gelenbevi Hoca İsmail Efendi'nin ismi dahi tarih-i ulûma derc olunmalıdır ki lisan-ı Arabî üzere pek çok telifat-ı muteberesi olduktan başka bin iki yüz tarihinde mekteb-i bahriyede

57 Sonradan metin gözden geçirilirken şu kısım silinmiş: "Bu encümen ol vakte göre ulûm ve ma'ârifeye çok hizmet eylemiştir lakin Behcet Efendi def'-i rakip için bu cemiyet-i ilmiyyeyi dağıtmıştır. Dühât-ı asırdan olan memurin-i siyasiyenin esâmîsi yazılacak olursa onun ismi yukarılara çıkarılır. Ama ulûm ve ma'ârifeye hizmet edenlerin esâmîsi yazılırken onu mevânî' sırasına yazmak lazım gelir."

58 Behcet Efendi'nin hayatı ve eserleri için bk. Nil Sarı, "Behcet Mustafa Efendi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 5 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 345.

59 Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* (Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1301), 212-214.

60 İshak Efendi'nin hayatı ve eserleri için bk. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Başhoca İshak Efendi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 22 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 529-530.

okutturulmak üzere lisan-ı Osmani üzere hesap ve cebir ve mesahaya dair pek münakkah olarak on cüz kadar bir risale-i müfide yazmış ve logaritma cetvelini lisanımıza nakl etmiştir. [Y.EE 37/50, 5⁶¹]

(31) sahifede (Arab dahi ma'ârif-i ta'lîmiyye ve dünyeviyyeyi Yunandan almıştır) ibaresindeki ma'ârif lafzının yerine ulûm yazılmıştır. Halbuki zaten ulûmun ta'lîmiyye ve dünyeviyyeye taksimi ıstılâhât-ı ilmiyyeye muvafık bir taksim değildir. Esbab-ı tafsiyyesi ber-vech-i âtî beyan olunur.

Arabın Yunandan aldığı ulûm-ı hikemiyye üç kısımdır. Kısım-ı evvel hikmet-i tabî'iyedir ki onun birer bâbı olan fizik ve şîmî sonra teferru ve teşâ'ub ederek muhayyir-i 'ukûl olacak derecelere varmıştır. İkincisi ulûm-ı riyâziyye denilen te'âlimdir ki hesap ve hendese ve hey'et ve mûsiki ilimleridir. Mûsikiden maksat dahi bu ilmin nazariyâtıdır. Yani sadânın havada hasıl ettiği emvâcın tenasübüdür ki bu dahi bir nevi eşkal-i hendesiyeden bahs demektir. Yoksa âlât-ı mûsikiyenin istimali san'at ya sını'attır. Üçüncüsü hikmet-i ilâhiyyedir ki ruhtan ve emr-i me'âddan ve Vâcibü'l-Vücut'dan bahs eden ilm-i mâ-fevka't-tabîadır.

Hikmet-i tabî'iyeye ve hikmet-i ta'lîmiyye umur-ı dünyeviyye için tahsil olunur. Ama hikmet-i ilâhiyye umur-ı uhreviyyeye müteallıktır. İlm-i fikhın muamelat kısmı dahi umur-ı dünyeviyyeye müteallıktır. Bu cihetlerle umûr-ı şer'iyeye ve hikemiyye ile ulûm-ı nakliyye ve akliyye tabirleri malumdur. Ama ma'ârif-i ta'lîmiyye ve dünyeviyye tabiri nâ-şinîde bir ibare olmakla maksad ne demek olduğunu anlayamıyorum.

(İlim) ber-vech-i bâlâ lugatta bilmek ve biliş demektir. Ama ıstılahta bir cihet-i vahdet ile mazbut olan mesâili bilmektir. Her ilmin hakikati o ilmin mesâilidir derler. Fakat bu mesâile taalluk eden idrakâtın tekerrüründen hasıl olan melekeye dahi ilim denilir. Mesela ma'kulât-ı sâniyeden bâhis olan mesâili bilmek ilm-i mantıktır. Ve bu mesâile müteallık olan idrakâtın tekerrüründen hasıl olan melekeye dahi ilm-i mantık denilir. Ve filan adam ilm-i mantık bilir dediğimizde bu ilimde melekesi vardır demek olup mantığın cemi'-i mesâili zihninde müstahzar olmak lazım gelmez. [Y.EE 37/50, 6]

Bir ilim müteaddid ilimlere münkasım olur. Mesela İmam Sibeveyh lisan-ı Arabînin kavâidini cem'ederek bir kitap yazmıştır ki kütüb-i edebiyede ale'l-ıtlak kitab denilirse bu kitap irade olunur. İşte bu kitabın hâvî olduğu mesâile ilm-i nahiv denilmiştir. Sonra ondan mesâil-i sarfiyye ve iştikâkiyye tefrîk ile birer ilm-i müstakil ittihaz edilmiştir.

61 Arşivdeki sıralamaya göre bu sayfa, 4. sayfa'dan sonra geliyor. Fakat, bağlamdan bu sayfanın 4. sayfanın devamı olmadığı anlaşılıyor, çünkü metinde yeni bir konuya geçilmiş ve Ahmed Cevdet doğrudan bu encümen dediğine göre önceden söz konusu encümen bahsedilmiştir. Yine arşivdeki sıralamaya göre son sayfalar gibi görünen birkaç sayfanın buraya yerleşmesi gerektiğini düşündüğümüz için sıralamayı değiştirdik. Fakat sayfa numaralarının arşivdeki gibi muhafaza ettik. Yaptığımız sıralamanın doğru olduğu metnin yayınlanmış olan farklı bir nüshasındaki sıralamaya uygun olmasından da anlaşılabilir. Önceki versiyon için bkz. Ahmet Zeki İzgöer ve İsmail Kara, *Cevdet Paşanın Layihaları: Devlet Din Islahat Hukuk Maarif* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 404-411. Arşiv belgesi için bkz. BOA, Y. EE, 32/44.

Kezâlik ilm-i hikmet dahi hikmet-i tabî'yye ve hikmet-i riyâziyye ve hikmet-i ilâhiyye kısımlarına münkasim olmuştur. Ve bu kısımlar dahi aksâm-ı müteaddideye taksim olunmuştur. Mesela fizik ve kimya ilm-i hikmet-i tabî'yyenin ve hesap ve hendese te'âlîm denilen hikmet-i riyâziyyenin birer kısmıdır. Bu kısımlar birer ilm-i müstakil olmakla ânlarla ilim ıtlak olunur. Mesela ilm-i tıp ve ilm-i hesap ve ilm-i hendese denilir. Lakin bunlar üst tarafındaki bir maksimin aksâmı olduklarından anlara fen dahi denilir. Ve (fen) lugatta sınıf ve türlü ve çeşit demek olduğundan mesela fenn-i hesap denildikte üst tarafındaki ilmin bir kısmı olduğu işrâb edilmiş olur. Ama fenn-i hikmet denilmez zira üst tarafında ona maksim olacak bir ilim yoktur.

Ma'rifet dahi ilim gibi bilmek ve biliş demek ise de mevâki'-i istimalce beyinlerinde fark vardır. İlim ber-vech-i bâlâ mürekkebata ve külliyyata ve ma'rifet basit ve his ile bilinen cüz'î şeylere taalluk eder. Mesela bir adamı sulehâdan bilmek bir ilm-i tasdikîdir ve insan mahiyetini tasavvur etmek bir ilm-i tasavvurîdir. Ama bir şahsı bilmek ve tanımak ve suret-i müşahhasasını tahayyül etmek makamında örfen ma'rifet lafzı kullanılır.

Kezâlik fûnûn-ı hikemiyenin kavâid-i külliyesini bilmek ilimdir ve hep nazariyat kabilindedir. Ama bu kavâid-i külliyyenin netâyicine muttali olmak ma'rifettir ki nazariyât-ı mahza derecesinde kalmayıp tatbikât-ı amelîyyeye temas eder. İşte bu cihetle şiir ve inşâ gibi bâdi-i şeref ve itibar olan şeyler hep ma'ârifden addolunur. Ma'ârif dahi ma'rifetin cem'idir. Beyne'n-nâs ma'rifetli adam tabir olunmuş ve medreselerde sırf nazariyat ile meşgul olanlara ulema ve talebe-i ulûm ve tatbikât-ı amelîyyeye girişenlere ashab-ı hüner ve ma'ârif denilmesi bundan münbaistir. Mekatib-i umûmîyyeye nezâret eyleyen zata ma'ârif nâzırı denilmesi şu mütala'alardan dolaydır.

Elhasıl, ulûm-ı ta'lîmiyye ve ma'ârif-i ta'lîmiyye tabirleri müstamel değildir. Ve eğerçi te'âlîmin icra-yı tatbikatı ma'âriften ma'dud ise de örf ve ıstılahımızda böyle bir tabir yoktur. Ama yeniden ıstılah vaz olunup olunmaması başka meseledir. (*Li-kulli kavmin en yastaliha*) fehvâsınca icaba göre yeniden yeniye ıstılah vaz'ı tabiidir. Ama herkes bi-lâ mücib bir ıstılah-ı cedid vaz' etmek dahi caiz olmaz derler. Ve lede'l-hâce vaz' olunacak olduğu takdirde evvela mana-yı ıstılahîsini tayin ve tefsir edip de ondan sonra istimal etmek lazım gelir. [Y.EE 37/50, 7]

Mebhas 1

Sahife 47

Bu sahifenin hamışine şiir hakkında bir iki söz yazdım. Aynen öyle yazılması fikriyle değil belki irade buyrulduğu vecihle yazılmak üzere bu babda olan mütalaat-ı kâsıraneyi arz edeyim.

Kavâid-i Arabiye için *Kitab*'da (yani *Kitab-ı Sibeveyh*'de) âyât-ı Kur'aniyye ile istişhâd olduğu gibi eş'âr-ı Arab ile de istişhâd olunur da ehâdis-i şerife ile istişhâd olunmaz. Halbuki İmrü'l-Kays'ın kelamı bir kaidenin isbatına şahid tutulup da kâil-i (*ene efsahu men netaka bi'd-dâd*) aleyhi's-salât ve's-selâm hazretlerinin kelamıyla istişhâd olunmaması ne garip sözdür denilebilir. Onun sırr u hikmeti ise budur ki nazm-ı Kur'an-ı Kerim mütevatiren bize vasıl olmuştur. Eş'âr-ı Arab dahi mevzûn ve mukaffa olduğundan elfâzı oldukça tebdîl ve tağyîrden masûn kalır. Ama buleğâ-yı Arabın hutbeleriyle istişhâd olunmaz zira nutk bi'l-mana kabilinden olarak rivayet olunmuş olması muhtemeldir. Ehâdis-i nebeviyenin mütevatiri bir iki hadisi şerifden ibarettir. Ma'a haza bazı eimme-i hadis nakl bi'l-manayı tecviz etmişlerdir. Binaenaleyh ehâdis-i şerifenin elfâzı aynen bize vasıl olmuş idüğünü suret-i kat'iyede isbat edemeyiz.

Nazım ile şiir arasında fark budur ki nazım kelam-ı mevzûn ve mukaffadır ama şiir kelam-ı manzum ve muhayyel demektir. İstilah-ı ehl-i mantıkta ise şiirin mevzûn olması şart değildir. Çünkü şiir sinâ'ât-ı hamseden birisi olan kelam-ı muhayyel demektir, mevzûn olsun mensûr olsun. Şu hale göre bu bahsin suret-i tahriri re'y ve tensîb-i âlîlerine menûttur.

Sahife 48

(İlah ve âlihelere) ilâh mabud demektir cem'i âlihedir. Binaenaleyh ilahlara yahut âliheye deyu tashih buyrulmak üzere ihtar kılınır. [Y.EE 37/50, 8]

Sahife 50

(Elfâz denilen şey meâninin kavâlibi ise âh.) Elfâz meaninin kavâlibi olduğu gibi nükûş dahi elfâzın kavâlibidir. Bir sebikenin maktûba muvafık düşmesi kalıbının tamamıyla ona göre yapılmasına mütevakıftır. Matlub olan mananın bi-tıbkîhi kâlibu'l-elfâza ifrâğı dahi elfâzın sakk u sengi kavâide mutabık olmaya tevakkuf eder. Bunun için her lisanı sarf ve nahiv ve belagata dair pek çok kitaplar yazılmış olduğu gibi lisan-ı Osmanîde ihtiyacâta göre risaleler yazılmıştır. Lakin nakş u hatta gelince noksanlarımız vardır. Mesela bir fabrikacıya şu kadar dökme/donma demir boru gönder deyü bir mektub yazılsa matlub olan çekiçle dökme demir midir yoksa eritilip de ifrâğ olunmuş demir midir anlaşılmaz. Bunun sebebi ise hareket-ı lafziyemiz sekiz olduğu halde alametlerinin üçten ibaret bulunması ve onların da ekser hutûtumuzda metruk ve mehcür olmasıdır.

Sahife 54

Felâhat-ı Nabatîye ki onu mütalaa edenler Tevrat'tan çok eski bir kitab olduğuna hüküm ederler. Lakin halen Avrupa kitabhânelerinde bir nüshası bulunmadığından hükemâ-yı Avrupa onun münderecatını tedkike başlamadılar. Halbuki Arabdan aldıkları ilm-i ziraatın me'hazı bu kitaptır. Bin bu kadar sene mukaddem İbn Vahşiyye bu kitabı lisan-ı Keldanîden

lisan-ı Arabîye nakl u tercüme etmiştir. Bu kitabda Babil'in sair bilada faik olduğu ve hep ihtiraâtın Babil'den zuhûr ettiği ve Mısır'ın bazı ihtiraatı var ise de Babil'e taklid yolunda idüğü muharrerdir. Edille-i akliyye dahi bunu müeyyeddir. Zira Nil vadisinde Nil'in getirdiği çamurdan başka hububat bitürecek toprak yoktur. Bu vadide bir kavmin ta'ayyüşü sedler ve tür'alar inşasına mevkuftur. Binaen alâ zâlik bu vadide tevattun eden kavmin sanayi'a aşına bulunmuş olması lazım gelir. Babil tarafında ise hal-i bedâvette bulunan bir halk te'ayyüş ile havayic-i zaruiyesini ve ba'dehu refte refte havayic-i kemalîyesini istihsal edebilir. Bu misillü edille-i mevkiîyeye atf-ı nazar-ı dikkat olunursa Babil'in Mısır'dan akdem idüğüne kanaat hasıl olur.

Felâhat-i Nabatiye'de Hind lafzını görmedim. Lakin hazret-i Adem'in alem-i şemse sefer ederek oradan pek çok tohumlar getirdiğini ve ehl-i Babil'e bu gıdayı ziraiyyetini talim ettiğini yazıyor. Bu âlemden maksudı Hind olmak muhtemeldir. [Y.EE 37/50, 9]

Mebhas 2

Sahife 56

(Vaz' u tedvin-i ulûm)

Bâlâda beyan etmiştik ki (ilim) lugatte idrak yani bilmek ve biliş manasıdır. İstilahta dahi bir cihet-i vahdet ile mazbut olan mesâili bilmektir yahut bu mesâile taalluk eden idrakatın tekerrüründen hasıl olan melekedir. Burada ulûm mana-yı ıstilahîyye mahmuldür zira tedvin olunan şeyler mesâildir. Binaenaleyh her ilmin hakikati o ilmin mesâilidir demişler.

Ulûm-ı müdevvenenin taksimatı eser-i hâme-i acizî olan *Beyanu'l-Unvan* nâm risalenin hatimesinde ber-tafsil beyan olunmuştur.⁶² Tekrar itnâb-ı kelama hacet yoktur. Fakat burada dahi muhtasarca bir taksim yapalım. Ulûm-ı müdevvene bizce ulûm-ı nakliyye ve akliyyeye, ve ulûm-ı nakliyye ulûm-ı şer'îyye ve ulûm-ı lisaniyyeye taksim olunur. Ulûm-ı şer'îyenin enva-ı kesiresi vardır. Ulûm-ı lisaniyye dahi on iki fendir ki ulûm-ı edebîyye tesmiye olunur.

Ulûm-ı akliyye hikmet ve felsefe demektir ki hikmet-i ameliyye ve hikmet-i nazariyye kısımlarına münkasimdir. Hikmet-i ameliyye tehzîb-i ahlak, tedbîr-i menzil, siyaset-i müdüdür. Hikmet-i nazariyye hikmet-i tabî'yye ve hikmet-i riyâziyye ve hikmet-i ilâhiyyedir. Mantık dahi bir ilm-i müstakildir. Lakin cümle ulûmun mukaddimesi hükmündedir. İlm-i hikmet-i ilâhiyyenin ekser edillesi zanniyyât kabilindedir. Hikmet-i tabî'yye delilleri dahi müşahede ve tecrübeye müsteniddir. Galat-ı hiss ise mukarrer olmakla men'den yani lâ-nüsellim deyü cerh olunabilmekten tahlîsi müşkildir. Ama ulûm-ı riyâziyye burhanları hep ulûm-ı müteârefeye müstenid olmakla gayet vazih olarak lâ-nüsellim demeye mahal bulunamaz.

62 Bkz. Cevdet Paşa, *Beyanu'l-Unvan* (İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1273), 31-36.

İşte ilmin mana-yı istilahasine göre taksimatı bundan ibarettir. Ama mukaddimenin (61) sahifesinde yazıldığı vecihle ulûmun diniyye ve dünyeviyyeye taksimi maruf değildir. Bedîhî-yi aklî olan ulûm-ı müte'ârefe ile bedîhî-yi hissî olan müşahedâtın kuvvet ve vuzuhça fark ve tefavütleri *Mi 'yâr-ı Sedad'*ın (104) sahifesini mütalaa ile mütenassih olurum. [Y.EE 37/50, 10]

Sahife 60

(*Ve 'alleme Ademe'l-esmâ*) ve (*Hel yestevi'l-lezine ya 'lemûne ve'l-lezine lâ ya 'lemûn*) ve emsali âyât-ı kerimede (ilim) mana-yı lugavîsine mahmul olarak ale'l-ıtlak bilmek ve biliş demektir. Cenab-ı hakk Adem aleyhisselama herşeyi yani a'yân ve evsâf ve meânîyi ve havâss-ı eşyayı ilhâm etmiştir. Sair enbiya-yı 'izâm aleyhimüsselama dahi vahy u ilham ile nice esrar-ı ilâhiyyesini bildirmiştir. Sair insanlara gelince (ilim) evvela tasavvur ve tasdike münkasim olur. Şöyle ki bir şeyi bi-lâ hükm ta'akkul etmeye tasavvur ve me'a'l-hükm ta'akkul etmeye tasdik denilir. Ve tasavvur ve tasdikten her biri ya bedîhî veya nazarîdir. Bedîhînin husûlü fikre mütevakkıf olmaz. Vücut ve 'ademi tasavvur etmek ve nefy ile isbat müctemi' olmaz deyü tasdik etmek gibi. Nazarî (kesbî) fikr u nazara muhtaç olur. Melek ve cin mefhumlarını tasavvur ve "Sâni' kadîmdir" ve "Âlem kadîm değildir" kaziyelerini tasdik etmek gibi.

Elhasıl idrak manasına olan ilmin bazısı bedîhî ve bazısı nazarîdir. Zira kaffesi bedîhî olsa herşeyi bilmemiz lazım gelir. Bu ise bâhiren butlandır. Ve eğer kaffesi nazarî olsa hiçbir ilim hasıl edemeyiz, zira hiç bedîhî olmayıp da ilimler hep nazarî olsa hep meçhuller nazarîlerdir kesb olunmak lazım gelir. Ve nazarîden nazarîye müracaat olunup da dönüp dolaşarak evvelki nazarîlerden birine münthehi olursa devr lazım gelir. Ve eğer ila gayri'n-nihâye giderse teselsül lazım gelir. Devr ve teselsül ise ikisi de batıldır. Öyle ise ulûmun bazısı bedîhî ve bazısı fikr ile kesb olunan nazarî olduğu sabit olur.

(Fikr) bir meçhule tevassul için umur-ı malumeyi tertib etmektir. Bu umur-ı malume eğer tasavvura muvassıl ise (kavl-i şârih) tarif denilir ve eğer tasdike muvassıl ise (kıyas) delil ve hüccet denilir.⁶³ [Y.EE 37/50, 11]

Mana-yı istilâhiyye mahmul olan ilmin hakikati mesâilinden ibaret olduğu beyan olunmuştu. Ama idrak yani bilmek ve biliş manasına olan ilmin hakikati nedir? İşte burası ilm-i kelamın en dakik bahislerindedir. Tafsilatına girişilecek olursa içinden çıkmak müşkil olur. Lakin izah-ı meseleye medar olmak için birkaç mukaddimenin ber-vech-i ati iradı münasib görünmüştür.

Cumhur-ı hükemâ ilmin tarifinde birşeyin zihinde hasıl olan suretidir ki cüz'iyâyâ müteallık olursa meşâirde yani kuvva-yı hissiyede, ve külliyâyâ müteallık olursa nefis-i

63 Bu sayfanın sonunda yer alan şu ifadelerin üstü çizilmiştir: "İlmin hakikati nedir burası ilm-i Kelamın en dakik bahisleridir. Tafsilatına girişilecek olursa içinden çıkmak müşkil olur. Fakat izah-ı meram için bahrenden katre kabilinden olarak birkaç söz söyleyelim." Bir sonraki paragraftan anlaşılacağı üzere bu ifadeler gözden geçirilerek yeniden yazılmıştır. Dolayısıyla Cevdet Paşa'nın metnini nasıl düzelttiğini göstermesi açısından silinen kısımları burada belirttik.

natıkda mürtesim olur dediler. Ve hükemâdan bazı muhakkikin ilmin her halde mahalli nefis-i natıkadır fakat külliyyâtı bizzat ve cüz'iyâtı âlâtı olan kuvva-yı hissiyye vasıtasıyla idrak eyler dediler. Bu makamda külli ve cüz'inin mana-yı mantıkîleri maksuddur. *Mi'yâr-ı Sedad'*ın (3) ve (4) sahifelerine nazar buyrula.

Edille-i sem'iyenin delaletine göre ilmin mahalli kalbtir. Lakin bazı muhakkikînin beyanına göre burada kalbden maksad yürek dediğimiz uzv-ı mahsus olmayıp belki süveyda-yı kalbe taalluk eden ve insanın mâ-bihi'l-ımtiyazı olan ruh demek olur.

Mütakelliminden bazıları (ilim) alim ile malum arasında bir taalluktan ibaret olan nisbet-i mahsusadır ve bazıları o taallukun sahibi olan bir sıfat-ı hakikiyedir dediler. Ve bazıları ilm-i mutlak zaruri (bedîhî)dir zira herkesin kendi vücudunu bilmesi zaruri olup bunun zımında ise ilm-i mutlak bulunur dediler. Ve bazıları ilm-i mutlak nazarîdir lakin tahdid ve tarif güçtür, taksim ve temsil ile tarif olunabilir dediler.

Bu bahisler ilmin mana-yı lugavisine ait olmakla ilmin mana-yı ıstılahiyyesi için vaz' olunan mebhâs-i saniden hariç olduğu halde bi'l-münasebe bu mebhâsa dahil oluvermiştir. [Y.EE 37/50, 12]

Sahife 65

Bu sahifede nutkdan bahs olunuyor. Nutk ikidir: nutk-ı zahiri ve nutk-ı batınıdır. Nutk-ı zahiri söylemektir, nutk-ı batını idraktır ki nutk-ı zahiri ondan tevellüd eyler. Çünkü tûtî yalnız bellediği kelimeleri söyler. Ama onları tasrif edemez. Mesela bellediği gibi gel buraya der, ama ondan geldim, gelirim, gelmezsin, gelmeliydin gibi kelimeleri istinbat edemez. İnsan ise gel kelimesinin manasını belledikten sonra gelmek maddesinde tasarruf ile cemi'i müstakkatını istinbat eyler. Bu ise insanın fasl-ı mümeyyizidir. Bu dahi Cenab-ı Hakk'ın insana ihsan buyurmuş olduğu fikr ve nazar ile hasıl olur.

Yine bu sahifede sîga-i halden bahs olunmakla bir hatıra beyanına mecbur oldum. (Hal) hakikatte mazi ve müstakbel arasında bir an-ı gayr-ı münkasımdır. Zaman ise la-ekall iki an kadar olmakla hal dediğimiz hakikat-i halde zaman değildir. Geliyor der iken bu kelimenin yarısı zaman-ı maziye ve yarısı müstakbele ait olur. Arablar ise zaman-ı hakikiyye itibar etmekle ona mahsus bir sîga ihdasına mecburiyet görmemişler. Fakat *lâ* lafzını ekseriya nefy-i istikbal ve *mâ* lafzını nefy-i hal makamında istimal etmişlerdir. Şu hale göre *mâ yansuru* yardım etmiyor ve *lâ yansuru* yardım etmez deyü tercüme olunuyor. Elsin-i sairede ise örf ve adete göre bir zaman-ı hal-i itibarî vardır. Mesela vapur kalkıyor denildikte şimdi yani şu birkaç dakika zarfında kalkmak üzeredir demek olup şu birkaç dakikalık zaman hal itibar edilmiş olur. Ve şimdi şiiire itibar olunmuyor denildikte bulunduğumuz devir bir zaman-ı hal itibar edilmiş oluyor. Bu türlü itibarat ise ahkam-ı zamaniyyeye tabi olduğundan şimdi nice bilad-ı Arabiyede buna ihtiyac görülerek bazılarında yazıyor makamında *hâlen yektübü* ve

bazılarında 'ummal [?] yektübü diyorlar. Bazılarında dahi bir *ba* ilavesiyle *bâ ketebe* lafzı kullanılıyor. [Y.EE 37/50, 13]

Elsine-i marufenin sıyag-ı sarfiyece en vüs'atlı lisan-ı Türkîdir. Mesela (yazıvermeliydi) sîgasının manası Arapça (*kâne yenbeği en yektube bi-lâ külfetin*) deyü ifade olunabilir. Diğer lisanlarca dahi böyle birkaç cümle ile tercüme olunur.

Zaman-ı mazi iki kısma taksim ile biri (dı) ve diğeri (miş) sîgalarıyla istimal olunması da Türkçenin muhassenâtındandır. Ama lisan-ı Arabîde ikisi de bir sîga ile ifade olunur. Mesela (*kâle*) dedi yahut demiş deyü iki suretle tercüme olunur. Ve (*kâle fûlanün*) diyen kimse acaba fîlandan bizzat mı işitmiş yoksa bi'l-vasıta mı? İki manaya da muhtemel olur. Ve bir adam pek mevsûk bir zattan adi bir vasıta ile bir söz işitip de sözünü teyid ve takviye için vasıtayı tayy ile (*kâle fûlanun*) diyerek ol mevsuk adamdan rivayet eylese yalan söylemiş olmaz. Bu ise tedlîs demek olup bunu irtikab eden ravinin rivayeti ilm-i usûl-i hadisçe makbul olmaz. Binaenaleyh ehâdis-i şerifenin rivayetinde (*semi'tu an fûlanin ennehu kâle*) demek lazım gelir. Türkçede ise bu türlü tedlîse ihtimal yoktur.

Bu dakikalardan gafil olup da Arabînin her fiil-i mazisini (dı) sîgasıyla tercüme edenler çok defa hatada bulunurlar. Vakıan müverrihler yetişmedikleri zamanın vukuatını hikâye eder iken (miş) sîgasını kullanmak lazım olduğu halde çok defa (dı) sîgasını istimal ederler. Lakin bu bir nevi mecazdır. Şöyle ki müverrih kendisini o zaman içinde yaşıyor gibi farz ederek o vukuatı müşahede etmişçesine hikâye etmekle o vukuatın muhakkaku'l-vuku' olduğunu iddia etmiş olur. Ve ber-kaide (miş) sîgasını istimal ettikde adi surette beyan-ı mesmuat kabilinden olur. Böyle tabirce bir küçük fark ile ifadesinin derece-i kuvvetini ifade edebilmek ise lisanın muhassenâtından madûd olur. [Y.EE 37/50, 14]

İşte bu türlü dakikalar lisan-ı Türkîye mahsus olan nüket ve mezâyâdandır. Türkler Asya-yı vüsta beriyelerinde lisanlarına bu meziyet ve mükemmeliyeti nasıl vermişler düşündükçe insana hayret gelir. Bir çok efâzıl bir yere gelip de bir lisan tanzimine sa'y etseler bu kadar muntazam ve mükemmel bir lisan yapamazlar.

Vakıan lisan-ı Osmanîde müfredat-ı Türkîyenin çoğu terk ile onların yerine Arabî ve Farsîden ve elsine-i saireden pek çok lafızlar ahz ile bir lisan-ı mahsus yapılmış ise de kavâid-i sarfiyesi muhafaza olunarak müfredat-ı elfâz alınmış ve lügatların en güzelleri intihâb olunmuştur. Ale'l-husus lügatçe en zengin olan Arab lisanı me'haz-ı aslı olmakla lisan-ı Osmanî edebiyatça zengin olduğu gibi ıstılâhât-ı ulûm-ı Arabîyeyi dahi alıp kendisine mal etmiştir. Lisan-ı Arabînin ise lisan-ı ulûm ve ma'ârif olduğu müsellemtandır.

Mukaddimât-ı meşruhaya nazaran lisan-ı Osmanînin lisan-ı ulûm ve ma'ârif olması için ne kaldı? Tercüme işi kaldı. Halbuki nice ulûm-ı hikemiye lisan-ı Osmanîye nakl ile ekser ıstılâhât-ı ilmiye Osmanlılarca malum olmuştur. Vakıan (*tezâyüdi'l-ulûm bi-telâhuki'l-*

efkâr) hükmünce Avrupa'da yeniden yeniye fûnûn-ı hikemiyye ihtira ve ıstılâhât-ı cedide vaz' olunmakta olduğundan bunların lisanımıza nakli pek mühim bir şeydir. Ve eğerçi ıstılâhât-ı cedidenin ekseriya Arapça aynı ya şebîhî bulunur ise de bulunmayanı da var. İşte onların me'ânisini hakkıyla bilip de lisanımızın ahengine ve şivesine muvafık isimler vaz' etmek hayli dikkat ve himmete mevkuftur. Bunca yıllardan beri bu emr-i mühime ömrünü sarf eden Midhat Efendi'nin hep Osmanlılar tarafından alkışlanması bunun için değil mi?

Demek oluyor ki lisan-ı Osmanî en mükemmel bir ilim lisanı olmaya müsta'iddir. Şu kadar var ki bâlâda iş'âr olduğu üzere imlaca noksanımız olduğundan elfâzımızı tamamıyla kağıt üzerinde nakşedemeyiz. Bu cihetle bir çok ecnebi isimleri söylendiği gibi okutturacak surette yazamıyoruz. Bu ise tarih ve coğrafya ilimlerinde çok müşkilata bâdî oluyor.

Yine (65)inci sahifede (ulûm-ı müdevvene bir emr-i meçhûle tevassul için umur-ı malûmeyi tertibden ibarettir) ibaresi var. Bu ise bâlâda beyan olduğu üzere fikr u nazarın tarifidir. Hep kütüb-i hikemiyye ve kelamiyede fikir bu vecihle tarif olunur. Ulûm-ı müdevvenede tertib olunan ancak bir cihet-i vahdet ile mazbut olan mesâildir. Mesâil ise hep kavaid-i külliye-i nazariyye olduklarından tederrüs ve taallüm ile umur-ı malume sırasına geçtikten sonra onlardan ahkam-ı fer'iyeye istinbâtı için tertip olunan kıyaslarda kübrâ vakı olurlar. [Y.EE 37/50, 15]

Mesela mesâhası talep olunan bir arsanın mürabbau'l-şekl olduğu görüldükte (Her murabba'ın iki dıl'ı yekdiğere darb olundukta hasılı darbı o murabba'ın mesâha-i sathîsine müsavidir) mesele-i hendesiyesi (Bu arsa murabba'dır) suğrasına zamm ile şekl-i evvelden bir kıyas tertib olunur. Bu kıyasın suğra ve kübrası umur-ı malumeden olup onların tertibiyle (Bu arsanın iki dıl'ının hasıl-ı darbı mesâha-i sathîsine müsavidir) neticesi istihsal olunur. Ve suğra ile kübranın bu vecihle tertibine fikr denilir. Sair ulûm-ı müdevvenenin mesâili dahi bu vecihle birer kıyasa kübra kılınarak onlardan nice fûrû'ât istintac olunur. Bu ise ulûmun tarifi olmayıp belki gayet ve faidesidir.

Mebhas 3

Sahife 73

İnsana en ibtidâ canib-i feyyâzdan ifâze ve ihsân buyrulan ilim yani idrâk bedihiyyât-ı evveliyye ve fitriyedir. Çocuk henüz bir şeyi bilmediği halde kımâtın kendisinden başka birşey olduğunu ve kendisinin kımât olmadığını idrak ve müşahedât ile tevsî' ve teksîr-i malumat eyliyerek havâyic-i zarûriyye ve kemaliyyesini istihsâle sa'y eder. Havâyic-i zaruriyye ise bi't-tab' havâyic-i kemaliyyeden mukaddem olmakla insanın ibtidâ me'kûlât ve melbûsât için lazım olan san'atların ve ba'dehu sînâ'ât-ı kemaliyyenin tahsiline kıyam etmiş olması ve binaen 'alâ zâlik ziraat ve hıyâtât san'atları müdevvinlik ve müelliflik sînâ'atından mukaddem husûle gelmesi tabiidir. Gelelim san'at ile sînâ'atın farkına.

(San'at) şügl, kâr, iş demektir. Ve bir adamın daimî iştiğal ettiği amel ve kâra da san'at denilir ki kesret-i mümârese ile bi't-tab' sâni'de hasıl olan meleke demek olur, yazıcılık, terzilik, dülgerlik gibi. Örf ve ıstılahımızda daima öyle bir meleke manasında isti'mâl kılınır. Ve san'atkar adamdır denildikte hırfetinde maharet ve melekesi var demek olur.

(Hırfet) medar-ı taayyüş olan cihet-i kesb demektir ki rençberlikten yazıcılığa varınca bi'l-cümle vücuh-ı iktisaba şamil olur. Ve her ne vecihle olursa olsun ki yemîniyle 'iyâlini i'âşe eden kimseye muhterif denilir. Binaen 'alâ zâlik san'ata nisbetle hırfet e'amdır. Ve san'at u hırfet denildikte hırfet örf-i ammeye göre san'ât-ı mutebereden olmayan a'mâl-i habîseye mahmul olur. Ve bu cihetle san'at ve hırfet arasında fark bulunur.

Ve makam-ı medhde san'atkar adamdır denir ama hırfetkar adamdır denilmez. Ve ikisinde dahi ilme müstenid olmak manası melhuz değildir. Bu mana ancak sînâ'at kelimesinde vardır. [Y.EE 37/50, 16]

(Sînâ'at) lügatta hırfet-i sâni'a denir ki işçilik demek olur. İstilahda keyfiyet-i amele müteallık olan ilim demektir. Ve bazıları sînâ'atı bir amel üzerine temerründen hasıl olan ilimdir yahut melekedir deyü tarif etmişler. Bazı muhakkikîn de (*el-sînâ'atu meleketün nefsâniyyetün tasduru 'anha el-ef'âlu l-ihiyâriyye min ğayri revîyyetin*) yani sînâ'at bir meleke-i zihniyedir ki ef'âl-i ihtiyâriyye ândan bi-lâ-revîyye sâdir olur demişler. Bazılar dahi her ilim ki kesret-i mümârese ile insana hırfet gibi ola ona sînâ'at denir demişler.

Binaen alâ zâlik, sînâ'at-ı nahv, sînâ'at-ı meani, sînâ'at-ı beyan, sînâ'at-ı bedî', sînâ'at-ı mantık ta'birâtı beyne'l-ulema müsta'meldir. İlm-i mantıkda mevzu bahis olan sînâ'at-ı hams dahi bu kabildendir.

Sînâ'atın cem'i sînâ'ât ve sanâyi' gelir. Ama san'atın cem'i ber-kaide san'ât gelir. Mukaddemât-ı meşrûhaya nazaran ilm-i hendese bir ilm-i müstakildir. Bu cihetle ilm-i hendese denildiği gibi ulûm-ı ri'yâziyyenin bir kısmı olduğundan fenn-i hendese dahi denilebilir. Ve ilm-i ri'yâziyyenin bir sınıfı bir türlü demek olur. Ama mimarlık sînâ'at ve dülgerlik san'at ve rençberlik hırfettir. Ve hırfet diğerlerinden e'amm olduğuna mebni bazı münşiyân hiref u sanâyi' ibaresini isti'mâl etmişler ve sanâyi'den mimarlık ve mûsikişinaslık gibi melekât-ı mutebere ve hirefden işgâl-i saire kasd eylemişlerdir.

Elhasıl san'at denildikte el işlerinde hasıl olan meleke manası zihne tebâdür eder. Sînâ'at ise keyfiyet-i amele taalluk eden ilim demektir. Şu hale göre *siyans* [Fr. *science*] ilim ile tercüme olunduğu gibi (*metiye* [Fr. *metiere*]) san'at ile ve (âr [Fr. *art*]) sînâ'at ile tercüme olunabilir zannedirim. Lakin bu bâbda hakemiyet zât-ı âlilerindedir. (Nefis) calib-i münâfese olacak mertebe fâhir ve muteber olan şeydir. Nefâsetin tayin derecesi ise örf ü âdet-i millete göredir. Avrupa'da ressamlık ve heykeltraşlık pek merğûb ve muteber bir hırfet olup bizde dahi ez-kadîm hattatlık ve mücellidlik bayağı onlara mukabil tutulmuştur. [Y.EE 37/50, 17]

Bihi

Üçüncü cüze dair muhtıra-i acizane

Sahife 82

Bu sahifenin çok yerinde sını'atın cem'i olan sanâyi' ve bazı mahallinde san'âtın müfredi olan san'at lafızları istimal buyrulmuş. İkinci muhtıra-i acizanede san'at ile sını'atın farkları beyan olunmuştu. Artık mahallerine göre istimalleri müellif hazretlerinin re'y u ihtihadlarına müfevvezdir. Fakat (83) sahifedeki sanâyi' tabirleri yerine san'at yahut san'ât yazılmak münasip olur zannederim. (94) sahifedeki sanâyi' lafzı hakkında dahi nazar-ı dikkat-i 'aliyyelerini celb ederim.

Sahife 97

(Fenikelilerden, Mısırlılardan, Mezopotamyalılardan, Hintlilerden bize az çok muntazam kütüb-i müdevvene etmemiş âh.) buyruluyor. Halbuki Halife Mansur zamanında Hind lisanından kitaplar tercüme olunduğu *Mukaddime-i İbn Haldun Tercümesi*'nin üçüncü cildinin (105) ve (136) sahifelerinde mündericidir.⁶⁴

Harran kütüphanesini de unutmayalım ki bin sene mukaddem orada Nabat (Süryani-i kadîm) kitaplarıyla memlu bir kütüphane var idi. Hâfız-ı kütübü de kütüb-i Nabatiye'nin esrarına vakıf imiş ki İbn Vahşiyye onun ianesiyle Nabat'ın ilm-i hey'etinden bir kitabını lisan-ı Arabiye nakletmek üzere mukaddimesini tercüme etmiş ki kitab pek büyük olduğundan itmamına vaktinin müsaid olmayacağını görüp terk ederek Nabat'ın daha muhtasar bir kitabını tercümeye karar verip (?) *Felâhat-ı Nabatiye*'yi lisan-ı Arabiye nakl u tercüme etmişti ki sekiz büyücek cilde münkasim bir kitabdır. Hükemâ-yı İslâmiyyenin fenn-i ziraata dair telif ettikleri kitapların mehazi işte bu kitaptır. Bu kitab sonraları tâk-ı nisyâna itilmiş ise de madum olmayıp sekiz cildi de en eski bir antika olarak mahfuz kalmıştır.

Sahife 115

(Hesap, hendese, hey'et, mûsiki, tabâbet ve hikmet-i ahlakiyye ve diniyyeden ibaret idi ki el-yevm mekteplerde sekiz on sene zarfında bunlardan kırk kat daha ziyade tahsil-i ilm edilmekte olduğu görülmektedir âh) buyrulmuş. Pek mübalağalı bir söz. [Y.EE 37/51, 1]

Ulûm-ı hikemiyye o kadar müşa'ab ve teferrü' etmiştir ki şimdi cümlesini ihata kimse için kabil olamadığından usûl-i ihtisas meydana çıkmış ve hocalar ve mektepler ayrılarak

64 Cevdet Paşa, İbn Haldun'un tercümesini yaptığı altıncı faslına ilimler tarihiyle ilgili düştüğü notlara işaret ediyor. İlgili kısımda özellikle Hint dilinden Arapçaya *Kelile ve Dimne* ve *Sind-Hind* gibi ahlak ve astronomi alanında aktarılan birkaç esere değiniyor. Bkz. Ahmed Cevdet, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun* (İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1277), 105, 136.

on sene zarfında nice mahir muhasibler ve mühendisler ve tabibler ve fûnûn-ı sairede mahir zatlar yetişiyor. Lakin bu ilimler bir adamda müctemi' olamıyor ve olamaz. Hükemâ-yı sâlîfe ise bu ilimleri câmi idiler. İbn Sina'nın telifatını gözümüzün önüne koyalım. Görürüz ki hikmet-i tabî'iyye ve ilâhiyyede ve ilm-i hey'ette ve fenn-i ezyâcda yed-i tûlâsı var bir tabib-i hâzik ve mühendis-i mahir imiş. Şimdi öyle mütefennin adam yetiştirecek bir mektep var mı bilmiyorum. Hele müellefatını tedris edebilecek bir mütefennin hoca yok ve eğerçi her fenni başka başka daha mükemmel surette talim edecek muallimler çok lakin bu müellefatın mündericatını on senede tahsil etmek âlemde nadir gelen zatlara müyesser olabilir. Kırk katı size caba.

İhtâr-ı mahsus

(104) sahife

Vahdet-i vücuda kail olan sufiyyenin (*lâ-mevcûde illallâh*) kelimaları mütekellimin tarafından katıyyen merdud ve münker olmakla beraber bu makama yakışmadığından afv-ı âlilerine ma'zûren bir satır kadar yerini çiziyorum.

Sahife 116

Medâris yerine tekâyâ yazdım zira Pisagores usûlüne benzer bizim tekyelerimizdir. Medreselerimiz Aristo usûlü üzeredir. [Y.EE 37/51, 2]

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv kaynakları / Archival Sources

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 37/50, 37/51 ve 32/44

Basılı kaynaklar / Printed Sources

Ahmed Cevdet Paşa. *Beyanu'l-Unvan*. İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1273.

Ahmed Cevdet Paşa. *Mi'yâr-ı Sedâd*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1293.

Ahmed Cevdet Paşa. *Tarih-i Cevdet*, cilt 11. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1292.

Ahmed Cevdet Paşa. *Tarih-i Cevdet*, cilt 12. Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1301.

Ahmed Cevdet Paşa. *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun*. İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1277.

- Ahmed Cevdet Paşa. *Tezâkir: 40 – Tetimme*, yayınlayan Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Ahmed Midhat Efendi. *Ahmed Metin ve Şirzad Yahut Roman İçinde Roman*. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1892.
- Ahmed Midhat Efendi. *Fazıl ve Feylesof Kızım: Fatma Aliye'ye Mektuplar*, hazırlayanlar F. Samime İnceoğlu ve Zeynep Süslü Berktaş. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Ahmet Mithat Efendi. *Sayıyadane Bir Cevelan*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- Aydın, Cemil. "Beyond Culturalism? An Overview of the Historiography on Ottoman Science in Turkey." *Multicultural Science in the Ottoman Empire*, editörler Ekmeleddin İhsanoğlu, Kostas Chatzis, Efthymios Nicolaidis içinde 201-215. Turnhout: Brepols, 2003.
- Demir, Remzi. "Türkiye'de Bilim Tarihi Araştırmalarının Gelişimine Genel Bir Bakış (1532-1993)." *Türkiye'de Bilim Tarihi Araştırmalarının Dünü ve Bugünü: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Bilim Tarihi Anabilim Dalı'nda Yapılan Çalışmalar*, yayına hazırlayanlar Esin Kahya, Melek Dosay Gökdoğan, Remzi Demir, Hüseyin Gazi Topdemir ve Yavuz Unat içinde 1-92. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 2003.
- Fazlıoğlu, İhsan (Editör). *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (Türk Bilim Tarihi Özel Sayısı) 2, 4* (2004).
- Günergun, Feza (Editör). *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Adnan Adıvar Özel Sayısı) 7, 2* (2006).
- Günergun, Feza (Editör). *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Salih Zeki Özel Sayısı) 7, 1* (2005).
- Günergun, Feza (Editör). *Türkiye'de Bilim, Teknoloji ve Tıp Tarihi Çalışmaları (1973-1998)*. Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2000.
- İbn Haldun. *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi*, cilt 3. Tercüme Ahmed Cevdet Paşa, hazırlayanlar Yavuz Yıldırım, Sami Erdem, Halit Özkan ve M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Başhoca İshak Efendi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 22: 529-530. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- İTÜ (Dosya: *Bilim ve Teknoloji Tarihi*). Sayı 84 (Eylül-Aralık 2019).
- İzğöer, Ahmet Zeki ve İsmail Kara. *Cevdet Paşanın Layihaları: Devlet Din Islahat Hukuk Maarif*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.
- Kara, İsmail. *Bir Felsefe Dili Kurmak: Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Kılınç, Berna. "Ottoman Science Studies: A Review." *Turkish Studies in the History and Philosophy of Science. Boston Studies in the Philosophy of Science*, editörler Gürol Irzık ve Güven Güzeldere içinde 251–263. Boston: Springer, 2005.
- Özel, Ahmet. "Ayıntâbî, Mehmed Münib," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 4: 245-246. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- Polat, Atilla. "Mekteb-i Harbiye Nazırlarından Matematikçi Mehmed Emin Paşa'nın Biyografisine Giriş." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 20, 2 (2019): 59-73.
- Sarı, Nil. "Behcet Mustafa Efendi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 5: 345. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Tekin, Kenan. "A Journal of Science Without Boundaries: Ali Suavi's *Ulüm Gazetesi*." *International Perspectives on Publishing Platforms*, editör Meghan Forbes içinde 177-199. New York: Routledge, 2019.

- Tekin, Kenan. "Islamic Philosophy and the Globalization of Science: Ahmed Cevdet's Translation of the Sixth Chapter of Ibn Khaldun's Muqaddimah." *The British Journal for the History of Science* 55, 4 (2022): 459-475.
- Unat, Yavuz (Editör). *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji: Makaleler*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2010.
- Utku, Ali. "Ahmed Midhat'ın Tamamlayıp Yayınlamadığı Eseri: "Tarih-i Ulûm" ve Cevdet Paşa'nın İzhah, Şerh ve Mütalaaları." *Şiraze* 2 (Kasım-Aralık 2020): 36-47.
- Uzun, Mustafa İsmet ve Ahmet Turan Aslan, "Takriz." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 39: 472-474. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Van Dalen, Elaine. "Scientific Method in Late-Antique Paganism: The (Rational) Empiricism of Al-Filāḥa l-Nabaṭiyya (The Nabatean Agriculture)." *Arabica* 68, 5-6 (2021): 510-56.

Tez / Thesis

- Gür, Nagihan. "Klasik Türk Edebiyatında Takriz." Doktora Tezi, Balıkesir Üniversitesi, 2014.